

PH
2175
.J63

STANFORD
LIBRARIES

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL,

OSZTÁLYTITKÁR.

III. SZÁM. 1870.

ADALÉKOK

A

MAGYAR SZÓALKOTÁS

KÉRDÉSÉHEZ.

JOANNOVICS GYÖRGY,

L. TAGTÓL.

— Ára 30 kr. —

PEST, 1870.

EGGENBERGER-FÉLE AKADEMIAI KÖNYVKERESKEDES.

HOFFMANN ÉS MOLNÁR.

A M. TUD. AKADEMIA OSZTÁLYAINAK ÉRTEKEZÉSEIBŐL

eddig a következők jelentek meg :

I. A Nyelv és Széptudományi Osztály köréből :

<i>I. Szám :</i> Solon Adótörvényéről, Télfy Ivántól. 1867. 14 l.	Ára 12 kr.
<i>I. Szám:</i> Adalékok az attikai törvénykönyvhöz, Télfy Ivántól. 1868. 16 l.	12 kr.
<i>III. Szám :</i> A legújabb magyar Szentírásról, Tárkányi J. Bélától. 1868. 30 l.	20 kr.
<i>IV. Szám :</i> A Nibelung-ének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről, Szász Károlytól. 1863. 20 l.	15 kr.
<i>V. Szám :</i> Tudománybeli hátramaradásunk okai, s ezek tekintetéből Akademiánk feladása, Toldy Ferencztől. 1868. 15 l.	12 kr.
<i>VI. Szám :</i> A Keleti Török Nyelvről, Vámbéry Armintól. 1838. 18 l.	12 kr.
<i>VII. Szám :</i> Geleji Katona István főleg mint nyelvész, Imre Sándortól. 1869. 98 l.	60 kr.
<i>VIII. Szám :</i> A Magyar Egyházak Szertartásos Énekei a XVI. és XVII. században, Bartalus Istvántól. Hangjegyekkel. 1869. 184 l.	1 frt 20 kr.
<i>IX. Szám :</i> Adalékok a régibb Magyar Irodalom történetéhez. (1. Sztárai Mihálynak eddig ismeretlen szindarabjai 1550—59. — 2. Egy népirodalmi emlék 1550—75-ből. — 3. Baldi Magyar-Olasz Szótárkája 1583-ból. — 4. Báthori István országbíró mint író. — 5. Szenczi Molnár Albert 1574—1633). Toldy Ferencztől. 1869. 176 l.	1 frt 20 kr.
<i>X. Szám.</i> A magyar bővített Mondat. Brassai Sámuelről. 1870. 46 l.	30 kr.
<i>Uj folyam : I. Szám.</i> A Konstantinápolyból legújabbán érkezett négy Corvino-codexről. Mátray Gábortól. 1870. 16 l.	10 kr.
<i>II. szám :</i> A tragikai felfogásról. Székfoglaló. Szász Károly r. tagból. 1870. 32 l.	20 kr.

II. A Philosophiai Osztály köréből :

<i>I. Szám :</i> A Philosophiai Módszerek jelen állapotjáról, székfoglaló Horváth Cyrillről. 1867. 24 l.	15 kr.
<i>II. Szám :</i> Kísérlet felelni, lélektani alapon, az Ismerettan fő kérdéseire, székfoglaló Mihályi Károlytól. 1867. 32 l.	20 kr.
<i>III. Szám :</i> Aristoteles befolyása az új bölcsezésre és az életre, székfogl. Haberern Jonathántól. 1867. 25 l.	15 kr.
<i>IV. Szám :</i> A módszerről, Brassai Sámuelről. 1867. 48 l.	30 kr.
<i>V. Szám :</i> Az Ösemberek haladása. Székfogl. értekezés Rónay Jácinttól. 1868. 46 l.	30 kr.
<i>VI. Szám :</i> A gyermek fokozatos fejlődése. Nagy Mártonról. 1838. 24 l.	15 kr.
<i>VII. Szám :</i> A tudomány jelen álláspontján jogosult-e a Philosophiának mint külön tudománynak művelése? Székfogl. Molnár Aladártól. 1868. 19 l.	12 kr.
<i>VIII. Szám :</i> A philosophiai módszerek akadályairól, Horváth Cyrillről. 1868. 17 l.	10 kr.

ADALÉKOK

A

MAGYAR SZÓALKOTÁS

KÉRDÉSÉHEZ.

JOANNOVICS GYÖRGY,

L. TAGTÓL.

PEST.

EGGENBERGER FERDINÁND M. AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.

1870.

PH 2175
J 63

Nyomatott az „Athenaeum” nyomdájában, Pesten, 1870.

ADALÉKOK A MAGYAR SZÓALKOTÁS KÉRDÉSÉHEZ.

JOANNOVICS GYÖRGY

L. TAGTÓL.

(Olvastatott május 16-án, és folytatólag június 13-án 1870.)

A szóalkotás kérdése megérdemli, hogy a nyelv gyakorlati használatát ellenőrző nyelvész behatóbban foglalkozék vele. E kérdés megoldása a műnyelv hiányainak pótlását, hézagainak betöltését, — szóval: a műnyelv sikeres kiegészítését fogja eredményezni.

A nyelvtani értelemben vett szó, akár mint egyén a nyelv birodalmában, — a minek többek közt én is tekintem — akár pedig mint alkatrésze a nyelvbeli egyénnek, a mondatnak, — a minek Brassai Sámuel tartja, — egyforma súlylyal esik a mérleg serpenyőjébe. Alakulása különböző módjainak kutatása és bizonyos határig szabályozása tehát a nyelvészet legfontosb feladatai közé tartozik.

Könnyű feladat-e a szóalkotás szabályozása? Erre Szvorényi nyelvtanának egy jegyzetével felelek, mely szerint: különösen a szóképzésében lehetetlen mindent a törvényességre visszavezetni. A jegyzet vége imígy hangzik: „Miért is a nyelvanyag idomulására közvetve, vagy közvetlenül hatott okokat, s a nyelvben nyilatkozó emberi szellem szeszélyét, játszíságát, daczát tanulmányozni, sőt kitanulni — lehet; de egészben indokolni — soha. Ezt érezve mondá Quintilián: „Inter virtutes grammatici habebitur — aliqua nescire.“

Szvorényi és Quintilián valót mondanak. Első tekintetre azt hinné az ember, hogy a Quintilián-jelezte erény birtokába jutni, vajmi könnyű. Ha némely dolgot

nem tudni máris erény, akkor mi grammaticusok ez erényt akaratlanul is nagyban gyakoroljuk. Ámde másképen áll az a tétel, ha úgy magyarázzuk: hogy a valódi nyelvésznek ismernie kell mindazt, a mit tudnia nem szabad; mert ez a nemtudás épen teljes ismeretét jelenti azon határvonalnak, a melyen túl a nyelvészi szigor jogosulatlanná válik.

E határvonal kijelölése már azért sem könnyű feladat, mert a nyelvész, mint tudjuk, nemcsak „az emberi szellem játékszágaival“, hanem a nyelvtörvények gondatlan, hogy ne mondjam, szellemtelen kezelésével, és általában a többé-kevésbé eltompult nyelvérzék divatszerű ferdeségeivel is találkozunk nem egyszer.

„Verba valent usu!“ Hatalmas érv ez, melynek döntő súlyát Kresznerecs-ünk — *a létlen, non ortus, non generatus* értelmét magyarázván, — a következőkben tünteti fel: Egy mese *létlen* lónak nevezi azt a lovat, ki a megdőglött anyjának hasából metszetett ki, mint eleven, és megélt; talán, si usus volet, *létlen* annyit tehetne nálunk, mint Caesar.

Távol vagyok attól, hogy a kétségtelen gyakorlatot támadjam meg; de kérdelem: valódi gyakorlat-e mindaz, a mit némelyek annak tartanak? — Ha tehát ilyen ál-gyakorlatot támadok meg, nem fog az a — különben alapos szemrehányás érhetni, a melynek Hunfalvy Pál a „Magyar Nyelvészet“ című folyóiratban (II. évfolyam 5. füzet. 374. l.) következő kifejezést ad: „Egy bajunk van: inkább szeretjük csinálni, mint tanulni a nyelvet.“

Nyelvet csinálni, helytelen dolog. De nem csinálunk nyelvet, ha fejlődésének olyan irányát hibáztatjuk, melyben saját múltjával, eredeti jellegével, — hogy úgy mondjam, — önmagával kerül ellentétbe; s im én, az *inductio* korlátai közt mozogva, a szóalkotásnak ilyen módja és iránya ellen szólalok föl.

Mielőtt tovább haladnék, lehetetlen föl nem említnem, hogy az idegen szók tulságos használatától vajmi nehezen tudunk megszokni. E szók gyakran harmadik nyelvből átvett raggal szerepelnek; pl. *imposans, frappans, pedans, dilettans*. A három első szó franczia; (*imposant, frappant, pedant*), a

negyedik olasz (*dilettante*). Tehát francia, olasz szók, latin raggal magyar szókká átalakítva. Különös műtétel valóban! — Hol veszik ezek a latin *ans* ragot, nem vizsgálom; annyit azonban bizonyossággal mondhatok, hogy e rag magyar *s*-sel *ans*-nak, vagy *áns*-nak ejtve rútol hangzik.

És mit mondjak azon francia igékről, a melyeket német kézből veszünk át? pl. *debuter*, *debutiren*, *debutirozni*. Itt *iroz* a közös német-magyar igeképző, mely a korcasszók egész csoportját szolgáltatja, ugymint: *geniroz*, *engagiroz*, *forciroz*, *fixiroz*, *praeiciziroz*, *prononcirozott*, *blazirtság*, *bor-nirtság* és a többi, és a többi. E csoda-születteket szájalomra méltó teremtetéseknek mondanám, ha nem tudnám, hogy a francia-német-adták úri termekben, országgyűlési szószeréken, nemzeti szinpadon, hirdapokban és könyvekben, egy szóval, a magyar finom élőbeszéd és irodalom terén is nagyban szerepelnek.

Ideje már egyszer megválnunk e vétkes pongyolaságtól!

A szóképzésnek ezen módját még rosszallólag sem vonhattam be a magyar szóalkotási elvek körébe. Ezért bocsátottam előre.

Mult évi február 22-én tartott székfoglaló értekezésében kizárólag egy képzővel foglalkoztam. Midőn most a szóalkotás kérdését tüzetesebben s részletesebben tárgyalom, nem véték, úgy hiszem, az ügyrend ellen.

A szóalkotás főkéllékeinek egyike: az alak hibátlansága; másika pedig a fogalom hü és szabatos visszatükrözése.

Vizsgálatom tárgya minden szó, melyet kisebb-nagyobb körben használnak; ha nincs is a szótárakban. A kifogástalan szó használata hadd terjedjen; a hibásé pedig szünjék meg, vagy legalább új alkotásnak ne szolgáljon mintájául.

A fölebbi általános nyelvtörvény korlátain belül három vezérelvet állítok fel.

1-ső vezérelv.

A szónak egyazon értelme gyakran különböző alakban, és viszont, egyazon alak gyakran különböző értelemben szerepel. De ez csak ott hátrányos, a hol a fogalmak szükséges különböztetését akadályozza, s a szók értelmét ingadozóvá teszi. Ez esetben oda kell törekednünk, hogy a különböző alakok lehetőleg különböző értelmet tükrözzenek vissza, és viszont a különböző jelentések különböző alakot nyerjenek. Ennek sikeres eszközlése az illető képzők működésének szem előtt tartását föltételezi.

Az itt mondottakat számos példával kívánom megvilágítani.

ÉR: *ért*, *érez*; — továbbá *ér*: *érkezik*; *érint*, *értet*; *érik*, *érlel*; — végre *ér*: *értek*, *érdem*, *érv*, *érvény* (az *érvény* szót Fogarasi alkotta.) Ime itt az illető képzők szabatosan eszközlik az *ér* egyenhangzásu igetőkben rejlő alapfogalmak módosulásait. — *Erő*, *erős*, *erőd*, *erény*, *erély*. Itt az illető képzők az *er* elvont gyökben rejlő alapfogalomnak különböző árnyalatait tükrözik vissza. — *Hatalom* (*potestas*), *hatály* (*efficacitas*), *hatvány* (számítási *potentia*), *engedelem* (*permissio*), *engedély* (*concessio*), *engedmény* (*cessio*, és „*Zugeständniss*“ értelmű *concessio*). Nem magyarázom a *hat* és *enged* igék fogalmának ez elég világos módosulásait; csak annyit jegyzek meg ezúttal, hogy az utóbbi csoportban elsorolt szók az *alom elem*, *ály ély*, és *vány vény*, illetőleg *mány mény* képzők közti határvonalat tüntetik föl.

Szükség-e mondanom, hogy e határvonalat egész pontossággal kimutatni lehetetlen, és hogy itt is csak az esetek túlnyomósága határoz. Az *alom elem* képzőjű szók egyik főrésze a kedély, az érzékek működését fejezi ki. E képző általában a teljesség, öszvesség, általánosság, — az *ály ély* pedig kiválóan a folytonosság, terjedelmesség, sokaság, vagy

gyakoriság értelmét kölcsönzi a törzsben rejlő alapfogalomnak.

A Nagy Szótár talpraesett elemzéssel mutatja ki a két képzőnek e sajátságait, s a szók egész sergét idézi e végből. Én két kis csoportozat szembeállítására szorítkozom: *Bántalom, borzalom, buzgalom, izgalom, forgalom, nyugalom, sérelem, türelem, vigalom, uralom, kényelem, állodalom, birodalom, urodalom, irodalom*, és a fennebb idézett *hatalom, engedelem*. Ezekkel szembeállnak: *Apály, dagály, aszály, lapály, osztály, szabály, akadály, erély, eszély, irány, esély, szegély, segély, seregély, terebély*, és a fennebb idézett: *hatály, engedély*. Utóbbi kettő, szemben a *hatalom* és *engedelem* szókkal a *hat* és *enged* húzamoságát fejezi ki.

E két képzőtől a szintén rendszerint igékhez járuló *vány vény, mány mény*, — a Nagy Szótár szerint — abban különböznek, hogy „részint az illető cselekvőt, részint a cselekvésnek tárgyát jelentik.“ Ezt a magam részéről azzal egészítem ki, hogy a cselekvésnek okozatát, még pedig részletes eredményét is kifejezik. Ide mutat azon elemzés, mely szerint a *vány, vény*, — a melynek *mány, mény* csak változata — a részesülői *va ve*, vagy Révay szerint, az elavult mult időnek maradványa. Megvilágításul hadd szolgáljon egypár példa: *állvány, ásvány, oltvány, irtvány* — *alkotmány, találmány, ragadmány, eredmény, keresmény, költemény, koholmány, készítmény*; és — szemben az *élelem* szóval: *élemény*. Kézzelfogható e szerint a különbség, pl. Petőfi (összes) *költelme*, és (egyes) *költeményei* közt. Szintúgy más ez: *Spinoza bölcselme*, és más: *Spinoza bölcselményei* (philosophemái.) — Fölemlitem ezúttal a *mány*, és *vány* közti különbséget is, a melyet bizonyos esetekben a nyelvszokás állapított meg; pl. *bizonyítvány, folyamodvány, kérvény, kötvény*; t. i. maga az *irat*, mely a bizonyítást stb. tartalmazza.

Némely újabb szóképzés, mely leginkább a rövidsége való tekintetből keletkezett, eltér részben az alak-különbségre alapított elméletemtől. E képzés példányai, többek közt: *aggodalom*-ból *aggalom, aggály*; *borzadalom*-ból *borzalom, borzadály*; *segédelem*-ből *segély*; *szenvedelem*-ből *szenvedély*;

veszedelem-ből *veszély*; *) *bizodalom*-ból *bizalom*; *gerjedelem*-ből *gerjelem*; *nyugodalom*-ból *nyugalom*; *vigadalom*-ból *vigalom*. E szók közül az újabb alkotásuak eleinte különbség nélkül csak rövidebb alakú másai voltak a régieknek; most azonban, — és ez jól van így, — az értelem-azonosság e szók egy része közt már csak látszatos, vagy csak részben való. A régi *veszedelem* ugyanis annyi mint: *perditio*, *disperditio*, *periculum*, *perniciēs*, *excidium*, *exitium*, *strages*, *clades*. (Kresznerics M. A). Szorosan véve tehát: *vész*, *romlás*, *pusztulás*; „*Veszedelemnek fia*: *filius perditionis* (Münch. Codex) — míg az újabb alkotásu *veszély* daczára annak, hogy Márton (1810) *Verderben*-t is lát benne, úgy a mint e szót valóban használjuk, csupáncsak *periculum*-ot jelent. Nem is mondjuk „a mohácsi *veszély*“ hanem a mohácsi *vész*, és „a mohácsi *veszedelem*.“

Hasonló különbség fejlődött a *segedelem* és *segély* közt is. Amaz megtartotta tágabb, általánosb értelmét, mely az *auxilium*-nak felel meg első sorban; míg *segély* az *adjutorium*, a mai *subventio*, *Unterstützung* értelméhez simúlt, és leginkább anyagi segítség értelmében divatozik. Származékai *segélyez*, *segélyzés* is erre mutatnak.

Aggalom és *aggály* közt is van különbség. A gyakorlat oda látszik mutatni, hogy az *angor*, *conflictatio*, *Angst* értelmének *aggodalom* felel meg; míg *aggály* a. m. *anxietas*, *solicitudo*, *Besorgniss*, *Befürchtung*. Ez értelem-különböztetés nyitjára a Nagy Szótár is rávezet; többek közt az *aggály* második jelentése magyarázatával, a mely is: „*kétely* valaminek helyességében, igazvoltában, vagy valakinek igazmondásában, pl. valakinek tanuságtételében; mert már hazugságban tapasztaltatott.“

Az *aggalom*-nak sehogy se tudok helyet találni; a *borzalom*, *borzadalom* és *borzadály* közt pedig se a szószármaztatásra se a gyakorlatra alapítható különbséget nem tudok. Hátrányt nem látok ebben a nyelvre nézve; mert nincs a hajmeresztő állapotnak az a neme és foka, melyet a magyar

---

*) Jegyzet. *Veszély*, mint talán legrégibb az újak közt, ezeknek, úgy látszik, mintául szolgált.

nyelv ki ne fejezhetne. Elég lesz itt csak a *borzadás*, *borzadózás*, *borzongás* szokat említenem.

Már nagyobb baj az, ha az új szók oly pongyolán kijelölt, és a valódi szükségnek annyira meg nem felelő jelentéssel teremnek, mint pl. a *kötély* és *kötelem*. A Nagy Szótárban, — a melyet ezért megróvni eszem ágában sem lehet, — mindkettőre nézve csak annyit olvasunk, hogy „lásd: *kötelesség*”; — „Quae sunt aequalia uni tertio, sunt aequalia inter se”; tehát egyértelműek. A fennebbi utmutatással, bármi bőjtös legyen is, be kell hogy érjünk mindaddig, míg jelentésöket tisztába nem hozzuk. A *kötelesség* szó — nézetem szerint — nem szorult azon-értelmű társakra.

Értély, *értélyez* stb. *éremény*, *éreményez* stb. és részben *értelem*, *értelmez*, stb. is műszók, a melyektől méltán igényelhetni, hogy egymás határába át ne csapongjanak; már pedig átcsaponganak, a mennyiben *értély*, *értélyez* is *éremény*, *éreményez* is *definitio*, *definit* értelemben szerepelnek. *Éremény* ezenfölül még am. *értelem*, *jelentés*; *éreményez* pedig am. *értelmez* (*explicat*). — Az *értelmez* igének is 2.) vagyis *commentatur* jelentését csak külön szó fejezhetné ki szabatosan; mert *commentatur*, mint tudjuk, az értelmezésnek különös módját jelenti.

Szerény nézetem szerint a *commentatur* (*folytonos jegyzetekben magyaráz*) értelemnek *fejteget* felelne meg legjobban. Ennek alapján: *fejtegetés*: *commentatio*; *fejtegető*, vagy — magában állólag — *műfejtegető*, *műfejtő*: *commentator*; végre *fejtemény* am. *bevégzett fejtegetés*, a *commentár* egyes részlete.

Értemény (*notio*) szabatos törzsét képeznék az *éreményez* (*definit*) és *éreményezés* (*definitio*, *definiálás*) szóknek, a melyeket, a Nagy Szótár szerint, némelyek ugyancsak ez értelemben használnak.

E szereposztással külön-külön szók jutnának a *definit*, *explicat*, és *commentatur* jelentéseinek; az *értelmez* (*explicat*) pedig megszabadulna második, t. i. *commentatur* jelentésétől, a melynek amúgysem felel meg. Példák: A. jól *fejtegeti* Shakespeare-t; jó *műfejtegető*. B. *fejtegetésén* nem tudok elmenni. E két versnek mi a *fejteménye*? — Add a bölcsesség

értelményét. Értelményezd a történetírást. A vegytannak ez értelményezése homályos.

Értély, értélyez stb. e szerint elmaradnának. Nem tartom sikerült szóknak.

Hasonló viszasság tűnik föl a *helyettesít* igének ma divatozó háromféle jelentésében. Kifogástalan értelve ez: *helyettség tesz*, azaz *substituit*. A Nagy Szótár csupáncsak az értelmét adja; de sokan *supplet* értelemben is használják, pl. A távollevő elnököt Péter *helyettesítette*; sőt így is: „Mivel *helyettesítsük* a hiányzó iratot? vagy: „Kivel *helyettesítem* most a beteg tisztviselőt?“ E fogalomzavart a *suppleo* kétféle, t. i. közvetett, és közvetlen áthatásának hibás alkalmazása okozza. A kit *helyettesítek*, vagyis *helyettség teszek*, az *helyettesít* ett; mint ilyen pedig nem lehet egyuttal *helyettesítő* is; mert az, — az idézett példában — *ma g a m* vagyok. Magam pedig, midőn valami, vagy valaki helyébe mást állítok, szintén nem ezt a valamit, vagy valakit, hanem azt a mást *helyettesítem*; a hiányzó valamit, vagy valakit pedig (közvetve) *pótolom*. — A *suppleo* egyik értelmének tehát a Toldy Ferencz-alkotta *helyettes* felel meg; pl. Az alispánt most ő *helyetteszi*.“ (A N. Szótárban föllelhető; de nem használjuk.) Másik értelmét *pótol* fejezi ki; pl. „kivel *pótoljuk* most (közvetve) a távollevő Pétert?“ Mivel *pótoljam* az elveszett oklevelet?“ Közvetetlenül átható igeidommal pedig így: „ki *pótolja* majd a távollevő Pétert? (másképp: ki *helyetteszi*?) Mi *pótolhatná* most az elveszett okiratot?“ — Megjegyzem, hogy élettelen tárgyakhoz ez esetben jobban simúl a *pótol*, mint a *helyettes*.

Czélyszerű lenne annak is eldöntése, ha vajon *akadályoz*, *veszélyez*, nem teszik-e fölöslegessé a *tat*-os, *tet*-es alaknak is egyszerűen átható értelemben használatát? Ha igen, akkor a miveltető és külszenvedő értelmet az egyszerű *tat tet* eszközli; pl. *megakadályoztatom* Pállal az ítélet végrehajtását; A közbátorság *veszélyeztetik*; — ha nem, akkor az idomtalan *tattat*, *tettet* kell hozzá, pl. *megakadályoztattatam* Pállal stb.

Legnagyobb baj az, hogy ez igék *tat*-tal is *tat* nélkül is átható értelemben szerepelnek; a mi a további képzés alapját ingadozóvá teszi. Átlátom a nehézséget, melylyel

egy alak használatban levő értelmének megszüntetése jár; de a szóban forgó vizássággal szemben mégis úgy vélekedem, hogy a *tat-os tet-es* formát ilyen igéknél a miveltető és belszenvedő jelentésre kellene szorítani.

Végül: Helyesnek találom, hogy a *félelmes* szokottabb értelme am. *félelmet okozó*. A *timidus*-nak amúgyis *félénk*, *félelkeny* szók felelnek meg. A vezérelvben tárgyalt fogalom-különböztetést az elsorolt példák talán eléggé indokolják.

A Nagy Szótárral egy téren állok e részben; de a különböztetésnek némely esetben követendő módját illetőleg eltérek az említett szótár tisztelt íróitól.

E szótár szerint ugyanis — valószínűleg a *nyugalom* és *nyugodalom* származtatása révén — *Borzalom* „a megrettenésnek, irtózatnak valamivel kisebb foka, mint *borzadalom*.” Ezt a különbséget a két szó közt nem látom. Igaz, hogy az egyiknek törzse *borz*, a másiké *borzad*; ámde a *megrettent* és *rettentő* legnagyobb fokának is csak a *borz* elvont törzsből származó *borzaszt* és *borzasztó* felelnek meg. *Borzadalom* kétségkívül nyomatossabban fejezi ki a borzadást, mint *borzalom*; de ez nem ok arra, hogy e két szó értelme közt fokozati különbséget állapítsunk meg; mert ha igen, akkor *vigalom* is kevesebb a *vigad-alomnál*; és így *gerj-elem* és *gerjed-elem*, — a középképző elhagyásával képzett *biz-alom*, és *bizod-alom*; *győz-elem* és *győz-edelem* közt is hasonló különbséget kellene keresnünk; a mi talán mégis messze vezetne.

Ugyancsak a N. Szótár szerint: *Irodalom* — — „az egyes szakokra nézve, vagy a mennyiben szűkebb körre szorul az irodalom fogalma, szabatosabban: *iralom*; „és viszont: *Iralom*, „ha szélesb értelemben vétetik, helyesebben *irodalom*.” Ez értelmezésben sem osztozhatom. Hol van, e szerint, a határ az *iralom* és *irodalom* közt? Hol szűnik meg az egyik, hol kezdődik a másik? Kételyeimet a N. Szótár idézte példák teljesen igazolják. Az *iralom* rovatában többek közt e példákat olvasom: Francia, német, angol, magyar *iralom*; ó világ, új világ *irodalma*; az *irodalom* rovatában pedig: Francia, angol, német, olasz, magyar *irodalom*. A *literatura* nem lehet egyszer helyesebben *iralom*, másszor

helyesebben *irodalom*, a szerint a mint kisebb, vagy nagyobb körben főrog. Ha tehát *iralom* is csak am. *literatura*, ha nincs a *literaturától* egészen eltérő értelme, — mert ez már változtatna a dolgon — akkor nem is lehet más mint rövidebben kifejezett *irodalom*.

Ha az illető szók közt valódi értelem-különbséget igyekszünk megállapítani, helyesen járunk el. Az *ilyen* értelem-különbséget a legcsekélyebb alakváltozás is igazolja; pl. *gondtalan* és *gondatlan*; *szemtelen* és *szemetlen*, *untalan* és *unatlan*, *fejtelen* és *fejetlen*, stb. sőt a szóbanforgó alakváltozás terén: *urodalom* és *uralom*.

El is fogadom ennélfogva a N. Szótár-jelezte különbséget a *birodalom* és *biralom* közt, a mennyiben *biralom*: 1) birtokban levő valami, birt jószág. 2) birtoklási, bírasi állapot; de már eltérek, a szótári értelmezések harmadikától, mely szerint *biralom* a *birodalom* szűkebb jelentése; mert e szűkebb jelentés alapját, e külalak testét hasztalan keresem.

Azt hiszem tehát, hogy a szóban forgó, vagy az ehhez hasonló alak-különbséget csak úgy fogjuk hasznosítani, ha az illető szók között — természet szerint ott, a hol kell, és lehet — az értelem nem pusztá fokának, hanem lényegének különbözőségét iparkodunk megállapítani.

2-ik vezérelv.

A szórészek közt alak és fogalom tekintetében fenforgó viszonyt képzéseknél egyrészről a képző műköre, másrészről a törzsnek, mint beszédrésznek minősége, előző képzése, és értelme határozzák meg. E tényezőket gondosan egybe kell vetni.

Az itt mondottak bizonyos határig az összetételekre is alkalmazhatók; a mennyiben az alapszónak (utótag) nyelvtani szerepe a törzséhez, a határzószónak (előtag) műköre pedig a képzőéhez hasonló. A határzószó a szerint módosítja az alapszó értelmét, a mint emezzel jelzői viszonyban, kötviszonyban, vagy összeolvadási viszonyban áll.

Ez elv mellőzése olyan szórészek egyesülését eredményezi, a melyek vagy alakilag, vagy fogalmilag, — néha mindkét tekintetben — összeférhetetlenek. E vezérelvből a következő részletesb elvek folynak:

A) Az egyesülő részek alakváltozása számbaveendő. Az ékeztet előhangzóju képzők többnyire megtartják eme hangzójukat; pl. *Erd-ész, szől-ész*; nem pedig *erdő-sz, szőlő-sz*.

A *csősz* — tájéjtással *csöz* szóban — melyre e képzés támaszkodni látszik, — az *sz* vagy az *s*-nek csángós változata (*csöves, csös, csűsz*) vagy az *esz* képzőnek a hangzó eltüntével fenmaradt mássalhangzója, vagy a *csöz* *z*-jének változata.

A képzőnek is el szokott maradni hangzója, pl. az *as, os, es, ös-é* az olyan szókban, mint *hintó-s, kapu-s*; vagy az *ít-é* az olyanokban, mint *hű-t*. De már *ít* és *ül* előtt a törzs löki el a *e* véghangzóját, pl. *ném-ít, ném-ül, gyeng-ít, gyeng-ül*.

Az *ó ü* különben is átengedi a tért az *a e* hangzóknak; pl. *ajtó, ajtaja*; *erdő, erdeje*; *elő, eleje*. Még természetesebb tehát az *ó ü* eltünése szemben az éles *á é* előhangzókkal. Kitetszik ez az *Erdély* szóból is, a melynek elemzése a Nagy Szótár szerint: *erdő-elve; erdő-elvő*.

Előny csak azért nem *elény*, mert képzője nem *ény*, hanem *eny*; *erény* és *erély* pedig, föltéve hogy *ény*, illetőleg *ély* a képzőjük, még akkor is helyesek, ha *er* elvont gyök helyett az *erő* szót tekintjük törzsüknek; mert itt a törzs ellőki *ö* hangzóját. Még inkább áll ez a foglalkozási képzővel szemben, a melyet csupáncsak *ász ész* alakja tesz azzá. Ha nem volna *csik* szó, a melyből *csikász* lett, *csikó*-ból is, *csikós* helyett *csikász* alakulhatott volna. A fenn idézett két szónak egyedül helyes alakja tehát, nézetem szerint: *erd-ész, szől-ész*.

Az alakilag nem igazolható összetételek egyik példánya:

Öntékonyosság. Egészen új alak, a melyet a „Néptanítók lapjában“ olvastam. Ha az ez összetételben rejlő fogalom külön szót igényelne is, — a mit ezúttal nem vizsgálok, — más alapszót kellene az *ön* számára keresni. Annyi bizonyos,

hogy *tékony* szó, magában állólag, nincs; hanem van *tékony alak*, — a régi *tevék* és az *ony* szabálytalan egyesülése, a *tevékeny szabálytalan* összevonása. Ez alakkal mint alapszóval kötviszonyban áll egy-két név, pl. *jótékony*, *kártékony*. Ez összetételt a *t*, *at*, *et* szenvedő raggal bontjuk fel: *jót tevő*, *kárt tevő*. De e műtét az *ön* szóval nem sikerül (*önt tevő*.) Minthogy tehát eme *tékony* az *ön*-nel okszerűen nem egyesülhet, *öntékony* melléknév nem léteben *öntékonyság* főnév sem jöhet létre.

B) A szórövidítésnek is van határa.

A szónak olyan alkatrésze ki nem hagyható, mely, az eddigi használatnál fogva, *szorosa* kapcsolatban áll vele, s megértésének is nélkülözhetetlen föltételét képezi.

A szórövidítés ez elv mellőzésével szócsonkítássá fajúl. Lássunk egypár mutatványt. *Indópont* e h. *indulópont*, *indóház* e h. *indulóház*; *kön-fol-sav* e h. *kön-ony-folany-sav*; *szemöld*, e h. *szemöldök*; *betkörmü*, e h. *beteg körmü*. — E képzőket elnyomni nem szabad.

A *beteg eg* képzője lényeges szórész; mégis „elműtötte” tőle a magyar nyelvsebész, a melyről e szerint joggal mondhatni, hogy még a *beteget* sem kiméli. *Könfolsav* czélszerű összevonás lehet orvosi rendelvevényekben; de a magyar műnyelv körében nem az. Ez alakokhoz hasonlítva a következő összetétel: *Bet-ked-áp-intézet*; a. m. *beteg kedélyüeket ápoló intézet*.

Nem, uraim, a mivelt nyelv nem tehet olyan népies összevonásokat mint: *fordíja kee* — *nem t'om, mit cs'dlna kee nádlam ne'kül*.

Tudok én egy szót, mely a sebészeti segélyére szorult. *Vigarda*. Ez „*monstrum per excessum*.” Ennek vágják el pupját, az *r-t*, és igazítsák ó-ra véghangzóját; így aztán *vigadó* lesz belőle.

A fosztóképzőjü szókat is csonkítjuk, a hol csak lehet. Nem szólok olyan összevonásokról, mint pl. *bú-tlan*, *nő-tlen*; (*bú-talan*, *nő-telen* helyett) fejet hajtván e részben a kétségtelen nyelvszokás előtt, mely szerint a *tlan*, *tlen* is megállhat, midőn önhangzós végü törzsekhez járul; pl. *bú-tlan*, *szó-tlan*,

nő-tlen, erő-tlen, anyá-tlan, (anya-atlan) szülé-tlen (szüle-etlen.)

Szólok a rövidítésnek azon újabb módjáról, mely szerint a fosztóképző lényeges *t*-je is egybeolvad a *t* végű törzsek e szintoly lényeges mássalhangzójával, így: *kétlen, föltétlen, korlátlan, busítlan, háborítlan*. Se *ké-tlen, busi-tlan* stb. se *két-len, busít-lan* stb. nem állja ki a próbát.*)

Nem mondjuk: *hát-lan, gát-lan, rét-len, épít-len*; hanem: *hát-atlan, gát-atlan, rét-etlen, épít-etlen*. Amaz összevonásokat a *létlen, tétlen, vétlen, étlen, itlan, hitlen* szók hangrokonsága is szülhette; ámde utóbbi szók ilyenforma képzésének biztos alapja van; a mit amazokról nem mondhatni. *Le-etlen, te-etlen, ve-etlen, e-etlen, i-atlan, hi-etlen*. Itt a rendhagyó igeik *le, te, ve, e, i, hi* töje képezi a törzset. *Lét, tét, vét, ét, it, (ital) hit* főnevekből *lét-len, tét-len* stb. szók nem alakulhatnak. (*hit-ből* lesz *hit-etlen*).

A fennebbi szók kifogástalan alakja, e szerint: *két-telen, föltét-telen, föltétel-etlen, korlát-talan, busít-atlan, háborít-atlan*.

A Nagy Szótár is a *föltételeetlen-t* (*föltétel nélküli*) állítja előtérbe, és méltán; mert a *föltét-len* szónak kétes értelme is van. Lehet ugyanis: *föl nem tett* valami; pl. *föl nem tett kérdés*; nézetem szerint csak az utóbbi értelmet tükrözi vissza helyesen. (*Fölte-etlen*.)

Ide sorolom a szintén csak újabban lábrakapott, különben is erőtelen és lompos: *kivihetlen, halhatlan, lehetlen, tehetlen* stb. szókat is, a melyek nem csak szabályosság, hanem nyomatosság tekintetében sem pályázhatnak a következőkkel: *kivihet-etlen, halhat-atlan, lehet-etlen, tehet-etlen*.

A képzésnek szóban forgó módja homályossá teszi a fosztóképző elemzését. Nem csoda, ha még egypár jelesb

*) *Jegyzet.* A *kietlen* szóban sem állhat a *len* magában így: *kiet-len*. (L. Nagy Szótár.) Ha a *ki* elvont gyökhöz az igenlő *es* járulhat, igen természetes, hogy a tagadó *etlen* is egyesülhet vele (*ki-etlen*). Még világosabbá teszi ezt a *kees, kées, kies, kjees, kéjes* alakok közti rokonság. Igaz, hogy a *szor-os, szorg-os, til-os* szóknak nincs tagadó képzőjü ellentétük; de ha volna is, csak *atlan* vagy *italan* járulhatna a *szor, szorg, til* elvont gyökhöz.

író is az *arcz-lan*, *pénz-len* stb. alakítás tévutjára került; nem csoda végre, ha még olyan alakok is támadnak, mint: *őszintelen* (Pesti Napló). *Őszinte-len-e*, vagy *őszin-telen*? Ezt csak maga a szónak alkotója deríthetné föl.

Tudom, hogy e téren tágabb korlátok közt mozog a költő, a kit a kötött forma szigora a szók összevonására utal. Nem vizsgálom itt, meddig terjed a költészet ebbeli kiváltsága; csak azt jelentem ki, hogy a kötött forma nehézségeivel nem küzdő prózában a fenn jelzett összevonásokat igazolhatóknak nem tartom.

Az itt rozszallottam képzés egyik-másik szülöttje csaknem kizárólag divatozik; pl. *korlátlan*, *büntetlen*, *közvetlen*. Sokan hibásnak vallják ugyan a *lehetlen*, *tehetlen*-féle képzést; de igen hosszú szóknál mégis hajlandók egybeolvasztani a ható ragot a fosztóképzővel; pl. *összeférhetlenség* e helyett: *összeférhetetlenség*.

A kényelmi ösztön kivételt tesz egyes esetekben a nyelvtörvény alól, és ettől eltérő nyelvszokást állapít meg. Ilyen bevégzett tényekkel soha sem fogok szembeszállni; mindamellet is föl kell említenem, hogy szóbanforgó elméletem mellett a nemleges melléknevek alakulásának egész múltja tanuskodik. Vigyázzunk tehát, nehogy még olyan szók is teremjenek, mint *bontlan*, *mentlen*, *fosztlan*, *festlen*, *partlan*, *kertlen*.

C) A képző rendszerint nem járul viszonyragos szókhoz.

Nem mondjuk, — igazabban nem kellene mondanunk: *törvény utjáni*, *jövőrei*, *családomhozi*, *fölöttedi*, *irántuki* stb. Van ugyan egy régi szó: *városunki*; de ezzel szemben áll a nyelvszokás, mely az ilyen képzésnek tért nem enged. Az i képző működési körét a „Pesti Napló” 1864. évi 158. számában igyekeztem meghatározni.

A képzők csak rendszerint kerülnek az úgynevezett ragokat; tehát van, még pedig számos kivétel; pl. *eddig*, *addig*, *jobbít*, *szebbül*, *többség*, *kisebbség*, *főlebbez*, *látta-moz*, *adtáz*, *ujráz*, *éljenez*.

E kivételek nyitja abban áll, hogy az *eddig*, *addig* szókban az *ig* határozóképző. A következő négy szónak fok-

ragos alanyesete, mint minden alanyeset, könnyebben fogadja a képzőket. A *főlebbez* törzse határozó; *főlebbez*, *látta-moz* még ezen fölül műszók is; a műszónak pedig minden nyelvben kivételes állása van.

A műszó kerti virág, a melyet mesterségesen tenyésztenek. — Végre az *adtáz*, *ujráz*, *éljenez* szókbán a magyar nyelv játszásága nyilatkozik. Az ilyen szókbán, — valamint a *gondolomra*, *találomra*, *félszből*-féle rendhagyó viszonyragozásban is — a nyelv alkotó szellemének élceze nyilatkozik.

D) A név- és igeképzők nehezebben ragadnak határozóképzők után, mint ezek amazok után.

Nehezebben — mondom, mert van e részben is elég képzés, melyet a magyar nyelv fejlődésének jelen pályaszakában megtámadni már nem lehet; pl. *Idéz*, *odáz*, *főlebbez*, *rögtöni*, *rögtönös*, *rögtönöz*, *rögtönész*, *előny*, *hátrány* stb. stb.

A *ság*, *ség* képző is igen nyájas és termékeny. Ez könnyen felfogható; mert e képző önálló fogalom képviselője. Önállósítást is javasolták egykor.

Kérdés: meddig terjedhet e képző nyájassága? mehet-e a *biztonság* szóig, és ennek révén tovább?

Megvallom, hogy e részben soká tétováztam; mert a Nagy Szótárban a *biztonság* mellett felhozott érvek nyomatosak. Végre mégis abban állapodtam meg, hogy a *ság*, *ség*-nek ennyi tért engedni nem czélszerű. Okaim a következők:

A Nagy Szótár is elismeri, hogy: „nyelvünkben a módhatározókból, különösen az *an*, *en*, *on*, vagy *ül*, *ül*, képzőjüekből nem vala szokás neveket alkotni, —“ de a *biztonság*-ot, a szintén újabb alkotásu *fenség*, *tulság* révén, és még azért is tartja elfogadhatónak, mert *biztos-ság* különböző értelemben dívik. Meglehet hogy akadémikus vagyok, de ki kell mondanom, hogy ha áll a szabály, akkor *biztonság* is ugyanazon kifogás alá esik, a mely alá esnék pl. *nyugtonság*, *folytonság*, *mentenség*, *szentülés* stb. — *Fenség* a régi *felső* módja szerint alakult; itt menthetőbb a szabálytól eltérés; *túl* névutó; a névutók pedig, mint tudjuk, kezelhetőbbek; pl. *ellenesség*. Az, hogy *biztosság* a *biztos* (*commissarius*) alapján *Commissariatust*

is jelent, nem ok a szabály megsértésére. *Bátorság* is többértelmű, mégsem alkotunk *bátrtság* szót. A *nyilvánosság*, *hamarság*, *közelség*, *távolság*, *messzeség* mellett az a tény harcol hogy e szók több összetételben melléknévi szerepet viselnek. *Nyilvánbeszéd* — ugyancsak a Nagy Szótár szerint — régiesen am. *egyszerű*, *czifrátlan* beszéd. (Toldy F. kiadta Magyar Cató. Pesti G. meséi végén 315. lap). E régi összetétel hasonlatára támadt: *nyilvánológus*, *nyilvánjog*, *nyilvánkönyv*. Ilyen a régibb *hamar-ész*, *hamar-elme*, *hamarmunka* stb. E szók, és a *közel*, *távol*, *messze* — melléknévi természetűek is; a hova a *bizton*, szemben a *biztos* melléknévvel, föl nem vergődhetik.

Különben is van *bátorság*, *biztonlét*. E szók talán fölöslegessé is teszik e mindenestre merész ujitást, a melyet veszélyes előzménynek tartok.

E) Ellentétes részek egyazon szóban együtt nem szerepelhetnek.

Ellentét lehet képzők közt, törzs és képző közt; összetételben pedig alapszó és határozószó közt.

Ellentétes képzők egyfelől az önálló szókból mellékneveket alkotó, tehát a szoros értelemben vett melléknévképzők, másfelől az *atlan*, *etlen*, *talan*, *telen* fosztóképző. Amazok igenlő értelme emennek tagadó értelmével együtt nem járhat.

Ez ellentétességre nem én figyelmeztetek először. Vadnay Lajos utal rá a Pesti Napló 1867. évi 81. számában; a hol is a *kedvezőtlen* szóra vonatkozólag a következőket mondja:

„A nevekből és az igék harmadik személyéből nemleges (negatív) minőségű mellékneveket képző *atlan*, *etlen*, *talan*, *telen* rag, nyílt ellentéte.

A nevekből igenleges (affirmatív) mellékneveket alkotó *as*, *os*, *es*, *ös*, és az igék harmadik személyéből hasonló minőségű melléknévi részesülőket képző *ó*, *ö*, *tt*, *ott*, *ött* ragoknak.

Ezen nemleges és igenleges ragok kizárván egymást természetüknél fogva, együtt, és egyszersmind egy és ugyan-

azon szóban éppen úgy nem szerepelhetnek, mint a hogy nem lehet egyszerre egy és ugyanazon tárgy fehér és fekete is.

Innen a *nem* szóból lehet: *nemes* vagy *nemtelen*; de *nemestelen*, vagy éppen *nemestlen* nem lehet. A *szün* igéből is lehet *szünő*, vagy *szünetlen*, *szüntelen*; de *szünőtlen*, vagy *szünőtlen* soha sem lehet. Így aztán a *kedvezőtlen* szóban is, a *kedvez* igetörzs mellett álló, és igenleges melléknévi részesülőkét képző hosszú *ő* rag a nemleges melléknévet képző megis-nemis *telen*, hanem *tlen* raggal együtt valóságos nyelvészeti anomalia, stb.“

A *tlan*, *tlen* összevonásról a rövidítéseket általában tárgyzó B) pontban értekeztem. Czikkirónak már e rövid fejtegetése is kétségtelenné teszi, hogy a fosztóképző határozottan kerüli ellentéteit, vagyis az *as*, *os* stb. és az *ó*, *ö*, *ott*, *ett* stb. képzőket. Nem mondjuk tehát: *szagos-talan*, hanem *szag-talan*; nem *vágott-talan*, hanem *vág-atlan*; nem *lehető-telen*, hanem *lehet-etlen*; nem *romló-talan*, sem *romlott-talan*, hanem *roml-atlan*. *Tudó*-nak is, *tudós*-nak is csak *tud-atlan* az ellentéte.

Megjegyzem, hogy *ellentétes* képzőknek csak olyan — igenlő és nemlő értelmű — képzők tekinthetők, a melyek egyenminőségű beszédrészeket alkotnak. Ime például: a *lehet-etlen* szóban az igenlő *hat*, és a nemlő *etlen* nem ellentétes képzők; mert az egyik ige-, a másik melléknévképző. Mihelyt a *lehet* szót *lehető* részesülővé, tehát igenévvé alakítom, legott melléknévképzőre ismerek az *ő*-ben; és ez már ellentétese a fosztóképzőnek. Ezért nincsenek: *lehetőtlen*, *vigyázótalan*, *értettelen* stb. ezért nem helyesek a *kedvezőtlen*, *felelőtlen*, *egyenlőtlen*, *hasonlótlan*, *önállótlan* szók.

Már a főnévi értelmű részesülőkkel bátran egyesülhet a fosztóképző; legalább képzési szabályt nem sértene az olyan tréfás kifejezések, mint: *jegyzőtlen* gyűlés; *szakértőtlen* enquête-bizottság; *vádlótalan*, *vádlott-talan* bünfenyítő vizsgálat (azaz: jegyző, szakértő, vádló, vádlott nélküli). Ugyanez áll az *s* (*as*, *es*, *os*, *ös*) melléknévképzőre nézve is. Mondhatnók, például: *nemestelen* *aristocratia* (*nemesek* nélkül való); de nem mondhatjuk: *nemestelen* *ember*.

Kitetszik ebből, hogy a fosztóképző az itt elsorolt kép-

zőket nem alakjok, hanem melléknévképzői lényegök miatt kerül. Csak így fejthető meg az a sajátsága, melynélfogva ő, mint látjuk, közvetlenül az igető, illetőleg főnév után szokott ragadni.

E képzési törvényt a magyar nyelvnek egész múltja igazolja. A Bécsi Codex ben többek közt e szók olvashatók: *éktelen* (nem *ékestelen*), *kelletlen* (nem *kellőtlen*); a Münchener Codex ben többek közt ezek: *alhatatlan*, *megalhatatlan* (*inextinguibilis*), *szönetlen*, *méltatlankodik*, *méltatlankodat*. Ime még az elavult *mélt* igének elavult ó részesülője is eltűnik a fosztóképzővel szemben: *mélt-atlan*, nem *méltó-talan*. Ugyanezt teszi az elavult *dics*-nek is ő részesülője: *dics-telen*, (*dics* névhez járuló fosztóképzővel) nem *dicső-telen*.

A Corpus grammaticorum, Toldy-nak e nagybecsű gyűjteménye a legkisebb kétséget is eloszlatja e részben.

Molnár Albert, az akkori felfogás szerint, *lan*, *len* alakban ismerteti ugyan e képzőt, de elsorolt példái világosak: *tudatlan*, *számítatlan*, *értetlen*, *szívetlen*, *esztelen*, *látatlan*, *hallatlan*, *mosatlan*, *magtalan*, *kelletlen*, *istentelen*, *embertelen*.

Geleji Katona István tévútra ment. Ide iktatom saját szavait és idézeteit, a melyekből legjobban kitetszik tévedése. (Az igaz magyarán szólásnak módja felől stb. II. rész IX. pont 312. l.)

„Némely compositumok avagy egybetéteztet tagadó szók, egy igével mondathatnak ki, noha a község nem él véle k. Mint: *hasonlotlan*, *egyenlőtlen*, *egyenlőtleni*, *szent-telen*, ha szabad mondani *szemtelen*; *kegyességtelen*, avagy *kegyestelen*, ha szabad mondani *kegyetlen*; *egésztelen*, *tellyestelen*, a vagy *tellyetlen*; *szüléketlen*, *nemzéketlen*, *éléketlen*, *tulajdontalan* stb. Ide valók az ilyenek is: *kényes*, *kénytelen*, *kijes*, *kijetlen*, *kegyes*, *kegyetlen*, *ékes*, *éktelen*, *képes*, *képtelen* stb.“ — Az idézett hibás képzésű szokat, mint látjuk, megelőzik, vagy nyomban követik a kifogástalanok.

Komáromi Csipkés György, ki a fosztóképzőt *atan*, *telen* alakban ismerteti, s az *atlan*, *etlen*-ben széphang-

igényelte módosulást lát, többek közt e három szót idézi: *váratlan, lévetlen, keresetlen*. A *lévetlen*-t, — mely itt *igéből* alakult melléknévek sorában áll, — nem a *lév*-ből alakult, hanem a *lévő*-vel ellentétes *lévetlen*-nek tartom. Ha nem tévedek, akkor e ma nem divó szó is mellettem tanuskodik.

Pereszlényi Pál sem hazudtolja meg a fosztóképző szerepére vonatkozó nyelvtörvényt. Az ő idejében a *hasonló* szónak ellentéte még nem volt se *hasonlatlan*, se *hasonlótlan*, hanem: *nem hasonló*; „pro dissimilitudine usus est ejusdem adjectivi, praeposita particula *nem*, uti: „*nem hasonló* hozzám.“

A Szalay Leveles Tárában olvasható: *hitlen, tudatlan, untalan, szegődetlen, küldetlen, pecsétletlen, gondviseltlenség* stb. szók is igazolják a fenforgó sarktörvény szigorát.

Ha áll a törvény szigora, akkor a fosztóképző ellentétesei nemcsak az *ó, ő, t, ott, ett* stb. és az *s, as, es, os, ös*, hanem a szoros értelemben vett melléknévképzők általánvéve; vagyis minden olyan képző, mely önálló szóból alkot melléknévet; ellentétesei tehát többek közt: az igékhez járuló *ánk, énk, atag, eteg, ékony, ékeny*, és a nevek után ragadni szokott *i, és ú, ü* is. Látjuk is, hogy pl. nemcsak a *hervadó, hervadozó*, hanem a *hervatag, hervadékony* szókkal szemben is csak *hervad-atlan*, vagy *hervadhat-atlan* az ellentét. Ezért nincsenek *élénktelen, terménktelen, nyulánktalan, hervatagtalan, csüggetegtelen, mulékonytalan, törékenytelen*, hanem vannak igenis: *élettelen, terméketlen, hervadatlan, hervadhatatlan, csüggedetlen, mulhatatlan, törhetetlen* szók. Kresznerics szótárában magánkodik ugyan *érzékenytelen*; újabb szótárainkban is található: *félénktelen*, és *fogékonytalan*; de ez alakok nem dönthetik meg a magyar nyelv egész története által igazolt képzési elvet.

Az *ékony, ékeny* képzőjű szók némelyikének van, némelyikének nincs fosztóképzőjű ellentétese, pl. *term-ékeny, termék-etlen, érz-ékeny, érzék-etlen*. Ellenben a *fogékony* és *tevékeny* szóknak, szorosan véve, nincs *fogéktalan, tevéketlen* ellentétesök; mert nincs most már *fogék, tevék* szó; de minthogy *fogék, tevék* szók kétségkívül éltek, sokkal természetesebbnek tartom a képzések rendes módjától eltérő *fogék-*

talán, tevék-etlen alakulást — a mely különben is tért kezd foglalni, — a nyelv szellemébe ütköző *fogékony-talan, tevékeny-telen* alakulásnál.

Lássuk a nevekből alakuló nemleges melléknveket: Ez igenlő szókkal: *emberi, tervszerinti, tervszerű, szigorú, szomorú, keserű, savanyú, gyönyörű* — csak a következő nemlegesek állíthatók szembe: *nem-emberi*, vagy *embertelen, tervtelen*, (*tervirdánytalan* is) *szigortalan, szomortalan, kesertelen, savanytalan, gyönyörtelen*; nem pedig: *emberitlen, tervszerűtlen*, vagy *tervszerintitlen, szigorútlan, szomorútlan, keserűtlen, savanyútlan, gyönyörűtlen*.

Oka egyszerű: A fosztóképzőnek az *as, es, os, ős, s-sel* rokon *i, és ú, ü* képzők is ellentétesei. Az *ú, ü* és az *as, cs* stb. közti rokonság onnan is kitetszik, hogy az *as, es, os, ős*, és az *ú, ü* gyakran egymás helyett állnak, pl. *selyemruhás* e helyett: *selyemruhájú, háromsoros* e h. *háromsorú, kétkulacos* e h. *kétkulacosú. Szigoros, gyönyörös* sem ellenkeznék a nyelv szellemével; ebből pedig az következik, hogy nemcsak *szigoros-nak*, ha ugyan így használnók — hanem *szigorú-nak* is csak *szigor-talan* lehet tagadása.

Az itt fejtegetett nyelvtörvénytől eltér — de csak részben — a következő képzés: *nőietlen, udvariatlan, lovagiatlan*. Ennek van alapja. Eszók igenlő ellentéte nem: *női, udvari, lovagi*, hanem *női es, udvari as, lovagi as*; a fosztóképző itt az *as, es* képzőben talál *határozott* ellentétesére, a melylyel nem is egyesül. Ez alakulás a *férfi-as, hazafi-as, férfi-atlan, hazafi-atlan* hasonlatára megy véghez. Csak hasonlatára; mert itt főnév a törzs. De a rövid *i* után — legyen ez főnév, melléknév, vagy elvont gyök képzője, — mindig *atlan, etlen* alakban ragad a fosztóképző. Kresznerics szótárában van *udvari-ás*, és *udvari-átlan*. (Sándor István szerint.) Ide iktatom a *ki-es, ki-etlen* szópárt, melynek ke elvont gyökéből *ké* és végre *ki* fejlődött. (*kijes, képes*.) *Kij*, vagy *kéj* után *etlen* is, *telen* is ragadhat; mondjuk is *kéjtelen*, *kéjtelen*; de nem mondjuk: *kitelen, kitlen*.

Azt mondtam e pont elején, hogy csak az önálló szókhöz járuló melléknévképzők tartoznak a fosztóképző ellentétesei közé; a miből az következik, hogy e képző csak

eredeti — nem-származtatott — melléknevekből alkot nemleges mellékneveket. Ilyen eredeti melléknév, például, *bátor*. Itt a *bát* elvont gyök után ragadó *or* nem ellentétese a fosztóképzőnek; *bátor*-ból tehát alakulhat *bátortalan*. További példák: *boldogtalan, jámbortalan, egyetlen, elégtelen, tisztátalan, szaporátlan, hitelen, igaztalan, valótlán, szerénytelen, gyöngédtelen*. (Csupáncsak *való* — a lét ige hajdani részesülője — tartja meg *ó*-ját, midőn a fosztóképzővel egyesül.)

Vannak e szók közt, mint látjuk, régiek is, újabbak is; de a képzésnek ezen módja sem mutat föl nagy számot.

A fosztóképző, midőn nevekből alakít mellékneveket, leginkább csak főnevekhez járul. Ő a melléknevek irányában kiméletes, és — ha szabad mondanom — szerény tolvaj, a ki a mellékneveket nem szívesen, és ha már kell, burkoltan és zaj nélkül fosztogatja; nem követvén a német *un* szócskát a melléknév-fosztás határtalan terére.

Az eddig mondottak nyomán alak és fogalom tekintetében hibásnak tartom a következő képzést: *kedvezőtlen, felelőtlen, egyenlőtlen, hasonlótlan, élénktelen, félénktelen, fogékonytalan, tevékenytelen, valószínűtlen, valócziműtlen, szabad-élvűtlen, célszerűtlen, korszerűtlen* stb.

Szabályos alakok: *kedvezetlen, feleletlen, egyenetlen, egyenetlen, hasonlatlan, önállatlan, vagy önállástalan, élettelen*, a nem igen használt *féletlen, vagy féléstelen, tétlen, valószínűtlen*, vagy helyesebben: *valótlan színű, valótlán czimű, szabadelvetlen, céliránytalan, koriránytalan. Féleketlen, tevéketlen, fogékatlan, vagy fogéktalan*, — mint mondtam — szigorúan véve nem szabályosak, de elfogadhatók; mert a képzési törvényekbe határozottan nem ütköznek; de ez más pont alá tartozik. A mely alak ezek közül még így sem mutatkoznék elfogadhatónak, az hadd maradjon fosztóképző nélkül.

A szóban forgó nyelvtörvény az összetételekben is érvényesül. E szókban, például: *kihonosít (expatriat), kiközösít (excommunicat)*, a *honosít, közösít* igékben rejlő alapfogalmaknak a *ki* igékötő iparkodik tagadója lenni. A *honossá* és *közössé* tevés e világos fogalmának a *ki* soha sem lehet szüntetője; mert ha ez lehetne, akkor, pl. *kiházásítom* is azt jelent-

hetné, hogy : *kizárom a házasságból*; *kicsinosítom : kifosztom csinjából*; *kivilágosítom : kifosztom világosságából*.

Az igekötő megszünteti bizonyos esetekben az illető igében rejlő alapfogalmat; és ilyenkor határzói működésbe fosztó szerep vegyül; például: *feltakar, letakar, kitakar*, annyi mint : (ilyen, vagy amolyan módon) *megszünteti a takarást, takaratlaná tesz*; így *fölfed, fölfedez, leleplez*; így *félreismer, visszatetszik; kibonyolodik; kitanul valamiből* (önhatólag), sőt *ít* képzőjű igékkel is áthatólag ott, a hol az *ít* képzőnek határozatlanabb értelme van; pl. *bonyolít, bebonyolít*, (az átható *bonyol* igéből) és : *kibonyolít, lebonyolít*.

Itt tehát az igekötők megszüntetik az illető igék alapértelmét; de nem szüntethetik meg a névszókából alakult olyan igékét, a melyek az illető tárgynak azzá vagy olyanná tevését, vagy levését fejezik ki, *a mit, vagy a milyent* az igeképzés alapjául szolgáló név jelent. *Kigörbít, legörbít* mindig csak : *görbít*; *kigörbül, legörbül* mindig csak : *görbül*.

Ily esetben olyan igékhez kell folyamodni, a melyek tágabb értelmű képzői az összetételnek is tágabb tért engednek; pl. *fátyoloz, lefátyoloz, szerel, leszerel, csatol, lecsatol, keblez, kikeblez, fegyverez, lefegyverez*. Im itt az igekötőknek az igékkel egyesülése ezek alapjelentményét teljesen megszünteti, és ellenkezővé változtatja.

Az *expatriat* fogalmának e szerint — a *kikeblez* hasonlatára — *kihonoz* felelné meg. *Kihonozták Pétert; kihonozom* magamat. *Kihonoz* tisztán és kizárólag a honossági kötelekek szétbontásának fogalmát fejezi ki; míg a *kihonosít* szónál a *honon kívül való honossá tevés* fogalmára esik a fősúly, a mi kézzelfogható hiba; mert az *expatriat* szóban egyesegyedül a *honból kitevés* fogalma rejlik.

Az *excommunicat* értelemnek az el nem fogadható *kiközösít*-en kívül még *kiközönít, kitilt, kiiktat, kiátkoz* szók iparkodnak megfelelni. Ezek vizsgálatába ezúttal nem bocsátkozom.

Az *ít* képzőjű igék taglalása eszembe juttatja az *eltulajdonít, elsajátít, kisajátít* igéket. Ezek hibátlanul összetett szók. A *tulajdonít* és *sajátít* igék áthatásának tárgya, — az *accusativus* — akár *el*, akár *ki* igekötővel, mindig *tulajdonná*,

sajáttá lesz, ha gazdát cserél is; pl. Péter *eltulajdonította*, *elsajátította* Páltól ezt, vagy amaszt, annyi mint: Péter elvette Páltól, és *öntulajdonává*, *sajátjává tette*. A város *kisajátítja* Pál telkét a. m. kiveszi Pál birtokából, de egyúttal saját birtokába teszi át. Itt tehát az összetétel elő- és utótagja közt legkisebb ellentét sincs.

F) A szórészekben rejlő fogalmak egybevetésének egyetlen, de biztos módja a szónak elemeire bontása, s az egyes elemek értelmének körülírással való taglalása.

Nem elég az, hogy a részek csak alakilag férjenek össze, szükséges, hogy egyesülések fogalmilag is igazolható legyen.

Fogalmilag nem igazolható szók többek közt:

Beállít (megszüntet, *einstellen* értelemben.) A Nagy Szótár is megróvja.

Be-állít, mint összetétel, am. *behelyez*, stb. Ebből sehogy se lehet a megszüntetés fogalmát kimagyarázni. Mint képzett szó, a következő két részre oszlik: *beáll* és *ít*.

Beállott a nyár; *beállott* az aratás ideje — épen kezdetét jelenti a nyárnak, az aratás idejének. Holnap *beáll* a fizetésem folyóvá tétele. Ez is épen azt jelenti, hogy holnap *kezdődik* a fizetésem folyóvá tétele. Okszerűen nem képzelhető tehát, hogy az *ít* képző ezen — a kezdet fogalmát rejtő igéhez csatlakozván, a végvetés, a megszüntetés értelmét kölcsönözze a *beállít* igének.

De a szó alkotója így okoskodhatott: „Ha *beállhat* a rívó gyermek *szája*, *beállhat*, például, a *zene* is; ha *beállhat*, befagyhat a *Duna*, *beállhat* valakinek a *fizetése* is; utóbbi esetben annál is inkább, mivel itt *zerus* jelzi mindkettőre nézve a folyóság megszüntét. Ha *beállhat* mindez, *be is állíthatja* akárki.“ Ennek révén termettek az olyan szólások, mint: „*Be kell állítani* a zenét. — *X. tisztnek beállították* a fizetését. *Y. kereskedő beállította* fizetéseit. *Z. gyárban a munkások beállították* a munkát stb. Ha mondhatnók is: Mindjárt *beállítom* a szádat; még ebből nem következik, hogy a *beáll*-nak ezen, hogy úgy mondjam, anyagiasság értelméből kelljen kiindulni a szóban forgó *beállít* értelmének

megállapításában. Meglehet egyébiránt, hogy e szó — minden elemzés nélkül — csupáncsak a német *einstellen* révén lopódzott be nyelvünkbe.

Értődik. Használja nem egy író; a szótárak se utasítják vissza. Ez alak helytelen voltát a P. Napló 1865. évi 13. számában igyekeztem kimutatni. Az *ódik*, *ödik* képzőjű igéknek kétféle értelmök lehet; vagy belszenvedő, pl. *aggódik*, *kinlódik*; vagy közép-cselekvő, pl. *vizsgálódik*, *csúfolódik*, *gúnyolódik*. Amazoknál az alany részben visszahat önmagára; pl. *aggódik* a. m. (részben) *önmagát aggasztja*. Ez esetben *értődik* azt jelentené: *önmagát érti*; a mi képtelenség. A közép-cselekvő értelmű — szóban forgó igéknél az alany kétségtelenül cselekszik, még pedig olyan szóknál mint: *vizsgálódik* (*vizsgál vmít*), *gúnyolódik* (*gúnyol vkit*) részben áthatólag cselekszik. Ez esetben *értődik* annyi lenne mint: *ért valamit*, vagy *valakit*; a mi ismét kézzelfogható képtelenség. — *Érteti* olyan fogalom, mely az emberi elme kizárólagos működésének tárgyát, illetőleg eredményét képezi. Maga az értés tárgya legkisebb mértékben sem részesülhet az értésnek akár másra átható, akár önmagára visszaható cselekményében; következésképen se nem *érthet*, se nem *értődhetik*, hanem egyszerűen *értetik*; még pedig nem *magától*, hanem *magában véve*; és így, az állapotjegyző elhagyásával: *magában értetik*. A „*magától értődik*”-ben ezen fölül még az a furcsaság is rejlik, hogy az *ödik*-nél fogva *nehézségekkel* küzdést jelent; holott a fenforgó szólással az értésnek *könnyűségét* akarjuk kifejezni. Szintoly furcsa értelmet fejezének ki e szólások: „Ez a dolog magától *látódik*, *észlelődik*, *szemlélődik*, *tanulódik*.”

Az eszmerokonság eszembe juttatja a *Vadnay Lajos* által a P. Napló 1866. évi 81. számában helytelennek állított *készülődik* szót. Ez ígét nem tartom hibásnak; mert az *ödik* csak akkor nem járhat együtt az *ül* képzővel, midőn ez, a cselekvés teljes kizárásával, tisztán csak szenvedő értelmet kölcsönöz az igének; nem mondhatjuk, például: *készülődik* a ruha; *épülődik* a ház; de mondhatjuk, kivált gúnyosan, — „Beh soká *készülődik* ez az ember, (*készül is, nem is*.) mert itt a *készül* igének cselekvő értelme van.

Sürgős. Az *urget*, *dringt* értelmének nem *sürög*, hanem *sürget* felel meg. *Sürgetem* am. *sürgését* eszközölöm annak, a kit az ügy elintézése illet. Így fejlődtek azután e szólások: *sürgető szükség*, *sürgető levél*; ennek nyomán pedig: *sürgetős ügy*.

A *sürget* igének átható szerepe azután a *sürgetett* egyénről az ügyre is átment; pl. *sürgetem* a dolgot, a dolog elintézését; hasztalan *sürgetem* a szolgabirónál az ítélet végrehajtását.

Látjuk ezekből, hogy az *urgens*-t kifejező magyar melléknév is csak a *sürget* igéből alakulhat. A *sürgöny* szó nem dönti meg értelmezésemet, sőt mellette szól; mert itt a tág és határozatlan értelmű *öny* képző a *sürög* igéhez járulván, egyszerűen olyasmit, — ez esetben olyas iratot jelent, mely *sürög*. Maradjunk tehát a hibátlan *sürgetős* mellett.

Jöveszt, *meneszt*. Ha állna is a föltevés, hogy *volt* hajdan *mened* ige, — a melynek, természetesen, *meneszt* lenne párhuzamos társa — még akkor sem látnám indokoltnak e szokatlan képzést. A Bécsi Codex ben előforduló „*meneszlek* igének — a mely itt előzményül szolgálhatna — se alakja, se értelme nincs tisztába hozva. Lehet: *menyezlek* is. (L. Nagy Szótár.) *Jö*, *megy* rendhagyó igékből sokkal természetesebben alakulna: *jövet*, *menet* (*vkít*). A külszenvedő igeidomot, — mely pedig a miveltetből alakul, — föl is leljük e tréfás példabeszédben: „A ki nem *megy*, az *menettetik*“; miveltetöleg: azt *menetik*. De ha a *jövet*, *menet* miveltető formának meghonosítását nem *sürgetem*, még kevésbé pártolhatom a *jöveszt*, *meneszt*-féle képzést. *Jöveszt* (*producit*, *erzeugt*), *jöveszték* (*productum*), *jövesztés*, *jövesztmény*, *jövesztő*, furcsán adják vissza a *producit* stb. fogalmat.

Az ez értelemben vett *producit*-nak megfelel *gyárt*, *készít*, *elállít*, a *productum*-nak pedig *mű*, *készítmény*; de *jöveszt* (*eszközi*, *hogy jöjön!*) és *jöveszték* éppen nem tükrözik vissza az *elállít*, *létrehoz* értelmet. Egyébiránt *producit*, *producens*, *productum*, magukban állólag, a kereskedők nyelvén is csak am. (nyers termékekre érve) *termeszt*, *termesztő*, *termesztmény*, vagy *termék*. A *meneszt* jelentése már ismeretesebb. „Küldöttséget *menesztetni*; rendeletet *meneszt-*

teni. Küldöttséget *indítanak*; rendeletet *bocsátnak*; *inteznek*, *küldenek* stb. Az előadottak nyomán *jöveszt*, *meneszt*, és hasonló igék „*jövesztését*” nem tartom czélszerűnek.

Isteni tisztelet, *isteni szolgálat*. Egybekötve is írják: *istenitisztelet*, *isteniszolgálat*. E szópár nagyban divatozik; de hibás.

Sz v o r é n y i (nyelvtan 232. l. jegyzet) helyesen róvja meg az ilyen egybeállításokat; azt mondja ugyanis: „*isteni-felelem*, v. *isteni félelem* (*istenfélés*), és *istenitisztelet*, v. *isteni tisztelet* (*istentisztelet*) a mennyiben a félelmet, tiszteletet nem istenre, hanem istentől irányulónak fejezik ki, helytelenek.” — „*Anyai szeretet*, *gyermeki szeretet*: mely az anyától, gyermektől hat másra; *anyaszeretet*, *gyermekszeretet*: mely mástól hat az anyára, gyermekre.” — Még csak arra figyelmeztetek, hogy ha mondjuk: *isteni tisztelet*, akkor az *isteni*: jelző, s a szópár nem összetétel; jelentése pedig: *Göttliche Verehrung*; ha pedig — helyesen — azt mondjuk: *istentisztelet*, akkor *isten*, mint határozószó, kötviszonyban áll az alapszóval, és az összetétel, — tagjaira felosztva: *isten-t tiszteles* vagy *istennek tisztelese*: *Gottes-Verehrung*, *Gottesdienst*.

Honüzés. A *számüzés*, *számkivetés* hasonlatára alkotott szó. A szótárak adják. A *számüzés* és *számkivetés* szokat átvettük a múltból úgy a mint vanuak, és élünk is velők. Ez jól van így. De ez egyikét régi példa, nézetem szerint, még sem elegendő arra, hogy az összetételi szabályokkal ellenkező, még pedig olyan szokat alkossunk, a melyek hiányt nem pótolnak.

E szónál a *hon* határozószó kötviszonyban áll az *üzés* alapszóval. Sokféle rag lappang az ilyen összetételekben; de a *ből* ragot sehogy se olvashatnám ki belőle, így: *honból-üzés*; ad normam *fa-ház* (fából való ház) pedig még sem kezelhető ez az összetétel, a melyben *igéből* alakult főnév az alapszó. Ezt csak a *könyvirás*, *nepnevelés*, *honszerzés* módja szerint bonthatjuk fel a *t*, *at*, *et* szenvedőrag közvetítésével: *könyvet írás* stb. és akkor *honüzés* nem más mint *hont-üzés*, a *hon üzése*. A kötviszonyon alapuló összetételek különben is fölötte szabadosan teremnek egy időtől fogva; mert több esetben némi merészséggel kell az illető ragot oda gondol-

nunk, pl. *tartalomdús, szellemdús, eszmeszegény, munkakész* stb. (Az alapszót különben is pótolja nem egyszer a főnévhez járuló *s* képző; pl. *tartalm-as, szellemes* stb.) E szóknak azonban nem kétes, nem homályos az értelmök; míg a *honüzés* egészen homályos. Ha az összetétel bárminő ragnak egyszerű oda gondolásán alapulhatna, akkor, például: *kocsmadobás* is azt jelenthetné: *kidobás a kocsmából*; *toronyesés*: *toronyból leesés*; *hegygurulás*: a hegyről legurulás; *rendhagyás* lehetne 1) a rend elhagyása (valódi értelme), 2) *rendben hagyás*, 3) a rendből kihagyás. Ha kell e részben új szó, akkor *honbólüzés* legalább érthetően fejezi ki a fogalmat.

Elfogad (*fogad* értelemben). Az *el* igekötő ide nem való. Sokkal világosabb, semhogy elemezni kellene; csak figyelemébresztésül hoztam fel. A nép így beszél: Ez az anyajuh *fogadja*, *nem fogadja* a bárányt stb.

Beterjeszt. Szörnyű szó! Valamit *kiterjeszteni*, valakinek *eléje, alája terjeszteni* lehet. E helyhatározókkal egybefér a *terjesztés* alapfogalma. De már a *be, föl és le* határozók jelentésével sehogy se fér össze. *Fölterjeszt, fölterjesztés* gyakorlat-szentesítette szók; de helytelen alkotásuak. Utóbbi igekötők *ad* és *nyújt* igékhez valók: *bead, benyújt, fölad, fölnyújt, lead, lenyújt*.

Előir; pl. Az *előirt* módon; e helyett: az *elészabott, a kiszabott* módon. *Előir* leginkább azért nem fogadható el ez értelemben, mert az *előirat* (*Vorakt*) műszónak már megállapított jelentése van. A német *Vorschreiben* főlebbi értelmének a magyar *szab* felel meg.

A Nagy Szótár helyesen különbözteti meg az *elé* és *elő* szókat. *Elétör, elérohan* am. *stürzt heran, hervor*; *előtör, előrohan* am. *stürzt voraus* (*előre*.) *Előad, előfordul* helyett ezt kellene mondanunk: *eléad, eléfordul*; de a nyelvszókás szentesítette az említett szókat.

Csak most veszem észre, hogy a tilosban járok némileg; a mennyiben az elősorolt igék egyike másika, szorosan véve, a szófűzés bonczkése alá tartozik. Be is fejezem e csoportozatot a *kinéz* igével. „Jól néz ki.” (*Sieht gut aus*.) Talán önmagából *néz ki* az ember a két szemén, mint ablakon? Ezt

legjobb esetben is csak a pápaszemes emberről mondhatnók. A német *Aussehen* értelemben használt *kinéz* igét *kinézer*-nek nevezi Arany János. („Szépirodalmi Figyelő.”)

G) Az új alkotásu szó, — kivéve ha elvont gyök származéka, — meghatározott jelentésű szóból alakuljon; azaz: ne legyen olyan szó, mely, közvetetlen töszó nem létében, csak távolabb eső törzsre vezethető vissza.

Ez elv fölöslegesnek látszik talán, de a most idézendő példákból ki fog világlni, hogy némely szóalkotó a „filius-t ante patrem” sem tartja lehetetlen dolognak. E képzés mutatványai:

Tetsélyes (*plausibilis*). Ballagi szótárában található. *Tetsély* nincs benne; pedig e nélkül nem teremhet *tetsélyes*. E szó, mint látjuk, valódi lelencz, a kinek szüleit még csak keresni kellene.

Ezt a fenforgó esetben fölöslegesnek tartom; mert itt az *es* képzőnek meghatározott értelmű törzset juttathatunk; ez pedig: *tetszet* (l. Kresznerics szótárát) *placitum*, *placentia*, *libentia*. Ennek szintén régi származéka: *tetszet-es*: *placens*, *placitus*, *acceptus* vel *speciosus*. E jelentések valamelyike csak megközelíti a *plausibilis*-t. Változatai: *tetsző*, *tetszős*, *tetszhető*, sőt élettelen tárgyakra értve *tetszékeny* is; pl. *tetszékeny* rendszer.

Lakályos. (*Wohnlich*.) Jósika alkotta. És *lakály* mit jelent? Erre nem válaszolt a *lakályos* alkotója; mintha az csak oly régi szó volna, mint *tilos* vagy *teljes*, a melyekről elég annyit tudnunk, hogy *til*, illetőleg *tel* hajdani főnevekből alakultak; (Révay *antiquitates literaturae hungaricae*); vagy mintha volna a magyar nyelvben *ályos* összetett képző, a melyet egyszerűen a *lak*-után kell ragasztani, mint pl. az *ékony*-t, *ékeny*-t az illető ige után!

E szó csak úgy állhat meg, ha a *lakály* főnév értelmét állapítjuk meg; ez pedig nem más, mint: az illető lakban föllelhető *kényelem*; pl. „E helyiségben hasztalan keresem a *lakályt*.” Ennek alapján mondhatjuk aztán: „E helyiség minden nagysága mellett sem *lakályos*.”

Szintígy keletkeztek valamivel régebben: *bölcselő*,

bölcsselet, bölcselmény stb. — Ezek elvont törzsét, az önható jelentésű *bölcsel* igét, föl kellene élesztetni. Értelmének meghatározása nem nehéz feladat, úgy hiszem.

Az elvont gyökök, vagy törzsek fölélesztését, ott, a hol a szükség, vagy czélszerűségi tekintet kívánja, lehetetlen nem pártolnom; csakhogy ennek is van határa; pl. *ite*, ha szükségét pótol, tétova nélkül fölélesztendő; de e szónak fölélesztése nem okvetetlen szükséges csak a végre, hogy az *ítész, ítéset* stb. szabályos alkotásu szók legyenek; mert van régi *ítél* ige, melynek karján amaz újabb szók is szabályszerűen kelhetnek. Ugyanez áll az újabb keltű *beszély, segély, kimély* szókra nézve is; mint a melyek a *beszéd, beszél, segéd, segél, kimél* módja szerint alakultak a *besze, sege, kéjme* elvont törzsekből.

A *fogéktalan, tevéketlen* szókat (E) alatt elfogadhatóknak mondtam, mindamellett is, hogy nincsenek *fogék, tevék* főnevek, a melyekkel a fosztóképző egyesülhetne, — másfelől pedig nincs *ékatlan* vagy *éktalan, éketlen, vagy ektelen* háromágu képző, mely a *fog, te(v)* igezők után ragadhatna. Ez esetben az a tény lebegett szemem előtt, hogy a „bizonyos *h a j l a m o t*“ kifejező *ékony, ékeny* képző számos melléknevet alkot; a miből azt vontam le, hogy e képzőnek első ága, — az *ék* — ott, a hol a hajlam határozottabb tagadása czélirányosnak mutatkoznék, kivételes helyet foglalhat az igező, és a fosztóképző között: *fog-ék-talan, tev-ék-etlen*. A *tevékeny*-nek különben *tétlen* is elegendő tagadása; de a *fogékony* ellentéte nem lehetne: *fogatlan*. Az eltérésnek ennyi mértéke tehát még nem forgatja fel a szabályt. Megjegyzem még, hogy a szók hasonló alakváltozása amúgy is nagyban szerepel a képzések terén.

Nagyobb baj az, ha valamely szó törzsének sehogys akadunk nyomára; pl. *érzület*; midőn nincs *érzül* ige; — vagy ha a szó olyan képzővel alakul, melyet, barminő elemzéssel is, hasztalan keresnénk a nyelv tág birodalmában; pl. *ténylet, készlet, véglet, értekezlet*; mintha volna *lat, let* képző, vagy *volnának*, — mint a *szögel (angulat)*, a melyből *szöglet* alakult — *tényel, vagy ténylik, készel, vagy készlik, végel, vagy véglik, értekezel, vagy értekezik* szók.

Az *l* képző sokoldalúsága arra int engemet, hogy e képzőnek bizonyos szókhöz okszerűen képzelt járulhatóságát is tartsam szem előtt. Figyelek az intésre. Hiszen — hogy csak egy pár szót említsek — a *részlet*-nek élő törzse *részel* is csak újabb keltű, és, ha nem tévedek, a régibb *részelkedik* (*participat*,) és *részeltet* (*participem facit*) révén éledt föl. *Összel*, *öszvel* (*combinat*) sem régi szó; (származéka *öszlet*). *Nézel* (*intuitur*, *contemplatur*) a régi *nézell*, *nézél* karján nyerte mostani alakját, a melyből *nézet* alakult. *Magas*-ból a magyar nyelv természetével egyezőleg alakulhat *magas-l-ik*; (*magasnak tűnik elé*) ebből pedig *magas-l-at*.

Több ilyen *lat*, *let* végű főnév igazolásának csak gondosabb fürkészés után találunk nyitjára; ámde a fürkészés szülte igazolás is mindig azt föltételezi, hogy az *l* képző mindenekelőtt igét alkosson az illető szóból; mert csak az ilyen, valóban létrejött igéből alakulhat azután *l-at*, *l-et* képzőjü név.

Vigarda (*Redoute*). E szót is fentartja egy parányi, de csüggedetlen kör, és bemutatja rendesen a farsangi bálozások alkalmával. *Arda*, *erde* képző nincs, csak *da*, *de*; másfelől *vigar* szó sincs. Itéljék meg, e szerint, magok a tisztelt *vigardárok*: megállhat-e e szó, midőn talpalatnyi alapja sincs? A képzés természetes rende azt is követeli, hogy az alakulások láncolatának egy szeme se hiányozzék.

Már pedig a sebészeti értelemben vett *operál*, *operatio* stb. szókat illetőleg némi ür tátong szótárainkban. Csak az orvosi műszótár adja a *műteni*, (*műt*) igét; a többi szótárban nyoma sincs. Ott csak *műtét*, *műtétel*, *műtevő*, *műtő* szókat találni. A ki a *műt* igét az orvosi szótárból nem ismeri, az a *műtő*-t — ad normam: *indóház* — a *műtevő* összevonásának tekinthetné. A Nagy Szótárban, például, ez áll: *Műtő*, l. *műtevő*.

Ha a tisztelt szótárírók a *műt* igét szótárképesnek nem tartják, akkor a *műtő*-t sem vehetik be. Ha ez mégis ott van, akkor a *műt*, *műtés* szók sem maradhatnak el. A *műt*, (*műt*) igét minden ellenszenvem mellett sem támadhatom meg. Igaz, hogy e szó a *fűt*, *hűt* igék hasonlatára alakult, a

melyek, párhuzamos társaikkal (*fül, hül*) egészen más osztályba tartoznak. *Művez* vagy *művez* már jobb hangzásánál fogva is ajánlatosabbnak mutatkozik, daczára annak, hogy van *művezet*, rövidítve *műzet* ige: (1) Valamely műnek szerkezete; 2) szervezet, (organismus). De ha az *ít* képző sajátosságait közelebbről vizsgáljuk, azon eredményre jutunk, hogy e képzőnek gyakran ugyanazon tág, vagy homályos értelme van, a melylyel a *mű* névhez lappangva járuló *ít*-be találkozunk. Ez oldalról *műít, műt, művez, műz* azonjelentésűek.

Nem bántom tehát e műszót, habár elismerem, hogy kerti virág létére nem tartozik a szépek közé. Előnye a kiváló rövideg; jellemző vonása pedig az, hogy képzője csonkaságánál fogva maga is műtétel eredménye. Ha megáll a *műt*, akkor a *műtés* sem mellőzhető; mert a — nézetem szerint tágabb értelmű *műtétel*-en sebészi műtétet is érthetünk ugyan, de ez utóbbit *különösen* csak olyan ige származéka fejezheti ki, melynek jelentése am. sebészi kézzel *vág, metsz, szúr* stb. Ezt *műtesz* szóval ki nem fejezhetjük; *műtélélez* már hosszاسágánál fogva sem ajánlható. Legczélszerűbb tehát a képzés útján alakuló *művez*, vagy *műt*; ennek alapján pedig: *művezés*, vagy *műtés*. E hézag betöltését szükségesnek tartom; mert a *nem-műtevő* nagy közönség is méltán igényelhet az *operál* értelmének megfelelő magyar szót.

H) Vannak összetételből képzés útján alakult igék, a melyektől az előbbi összetétel előtagja, jelesen az igekötő, a fogalom-egység sérelme nélkül, külön nem válhatik, vagyis nem követheti a nyomatos szórendet.

Ez elv, a megalkotott szónak legközelebbi kezelésére vonatkozván, megérdemli talán, hogy a részletesb elvek sorába iktassam. A szóban forgó igék többnyire összetett nevekből alakúlnak.

Példák: *Bevesz, bevét, bevétel, bevételez, (bevételbe tesz)*. Itt az első ige, a *be-vesz* összetétel; követi is a nyomatos szórend szabályait; pl. *Vedd be; be ne vedd* stb. *Be-vét, bevétel* is összetételek; de már *bevételez* nem összetétel. Itt a *be* elhagyja igekötői természetét, szorosan egybeforrván, s egy-

séges fogalmat képezvén a szó többi részével, a mely is magában állólag, mint *vételez*, semmit se jelent. Ennek folytán nem mondanók helyesen: „Ez összevetet (nem Péter, hanem) *Pál vételezte be*.” Szerintem így van jól: „— — *Pál bevételezte*.” „Ezt bevételezni kell;” nem pedig: Ezt *be* kell *vételezni*.” *Kiadás*-ból nem alakult ugyan *kiadásol* ige; de ha alakulna, ugyanez elvet követné; pl. „Ne *kiadásold* e tételt,” e helyett: „Ne *adásold ki* stb.”

Föltesz. Ennek egyik szülöttje: *föltéves*; másik elágazása: *föltét, föltétel, föltételez*. *Tételez*, magában véve, nem képvisel olyan fogalmat, melynélfogva a *föl* igekötővel egyesülve a *conditionat* értelmét fejezhetné ki. A *föltételez* főalkatrészei, e szerint, nem: *tételez* alapszó, és *föl* igekötő, hanem *föltétel* törzs, és ez képző. Nem mondhatjuk tehát, — például: „A siker munkásságot *tételez föl*;” hanem „.. munkásságot *föltételez*” (munkásságot kíván *föltételül*.)

Kiadmányoz. E szóban csak a *ki-ad* összetétel. Ezt két képzés váltja föl: *kiadmány*, és *kiadmány-oz*. Nem mondhatjuk tehát: „Ne *admányozd ki* ez ügyiratot;” hanem: „Ne *kiadmányozd* ez ügyiratot.”

Ide tartoznak olyan igék is, a melyeket nem kell, illetőleg nem lehet előző ígére visszavezetni. *Viszhang-oz, összpont-oz, ellentétel-ez*. Ez igék *viszhang, összpont, ellentétel* főnevekből alakultak; a miért is úgy kezelendők, mint bármely más képzett szó. Példák: A pusztá nem *viszhangozza* kiáltásomat. (Nem ad *viszhangot*. — *Önálló hangoz* ige nincs.) Ellenben mondhatjuk: A pusztá nem *hangoztatja vissza* kiáltásomat. E köröket *összpontozni* kell; nem pedig: *össze* kell *pontozni*. Lássuk, mimódon *ellentételezted* a 3-ik tételt? kereskedői nyelven am. hogy igazítottad ki a hibát *ellentétel*, vagyis *contrapositio* útján? (*stornirt*.)

Azt mondtam, hogy az előbbi összetétel előtagja az itt tárgyalt esetekben nem követi a nyomatos szórend szabályait; — követi tehát, valahányszor az ige, okszerű elemzéssel, összetételi alkatrészekre bontható; — követi legtöbb esetben; kisebb-nagyobb eltérés pedig csupáncsak ott áll be, a hol az előbbi összetételben rejlő fogalom egységes volta a széttago-
lást határozottan tiltja.

Olyan igék, mint: *össze-hangzik, össze-hangoztat, vissza-hangzik, vissza-hangoztat, vissza-tükröz, vissza-kelez, ellen-jegyez, ellen-őriz*, stb. valódi összetételek, mindamellett is, hogy utótagjaik: *hangzik, hangoztat* stb. nevekből alakultak, és hogy ez igék egyike másika csonka igekötővel is szerepel; pl. *összhangzik, visszahangoztat*; nyomatos rendben: *össze kell hangzania, hangzik össze, hangoztat vissza*.

Vannak kettős természetű igék, a melyek akár mint képzett, akár mint összetett szók egyaránt kifejezik az illető értelmet; pl. *ellensúly-oz* és *ellen-súlyoz*. *Súlyoz* önállólag is olyan értelemben használható, melynél fogva az *ellen* szóval *összetéve* is, megfelelne talán a czélnek; de a *hangsúly-oz*, *egyensúly-oz* mintája az *ellensúlyoz*-nak is emezek szerinti kezelését teszi ajánlatossá; pl. „*Ellensúlyozzuk* tehát az ellenfél politikáját“ e helyett: „*Súlyozzuk* ellen stb.*)

Az itt taglalt elvből következik, hogy az akár képzett, akár összetett szókhöz csak utólag járulók igekötők, vagy más határozószók a nyomatos szórend alól kivéve nincsenek; pl.

*) *Jegyzet.* *Távíratos* annyiban tartozik az itt tárgyalt szabály alá, a mennyiben főalkatrészei — ad normam: *kiadmány-os* — *távírat* és *os*. Kérdés: ha vajon az egyszerűbb és rövidebb *távír* megfelelt volna-e a czélnek? Nézetem szerint: igen. *Táv*, a *távol* szónak csak újabb használatu törzse, elég alkalmas arra, hogy az *ír* igével egységes fogalomná olvadjon össze, s ez igétől soha többé külön ne váljék. *Árverez*, *kárpótló*, *képvisel* még szokatlanabb módon alakultak. *Árdt verem*, *kárdt pótlom*, *képt viselem*, *távol írok*; egybeolvastva: *drverem*, s az *es* hozzájárulásával: *drverezem*, *kárpótlom*, *képviselem*, *távírok*; tagadó mondatban: *Nem drverezem*, *nem kárpótlom*, *nem képviselem*, *nem távírok*, vagy: ezt *nem távírom* neki. — Megjegyzem még, hogy műszókkal van dolgunk, a melyek kezelése szabadabb tért enged. *Távír* tehát megállhatott volna. De miután már elfogadtuk az alakilag és fogalmilag szintén hibátlan *távíratos* igét, eszem ágában sincs, ennek mellőzését javasolni; csak azt gondolom, hogy a *távír* szót még sem kellene merőben elejtenünk; mert igaz ugyan, hogy a nagy közönség *távíratos*; megengedem, hogy a távirdai tisztviselő is *távíratos*; de szintoly bizonyos vagyok benne, hogy maga a *távíró* (telegraf) nevű gépezet egyszerűen *távír*. Ez még azon esetre is állna, ha a *távíró* szót nem tekintenők alannak, hanem az *írótlól*, *szerőlapd* módja szerint elemenzők; mert ugyancsak mondjuk: *Vastagon ír ez a toll Rosszul esz* a lapátod. Ennyit a *távíratos*, és *távír* szókról.

„Miért ülésezed el drága idődet?” — „Tegnap *ingóságait* árverezték el.” *Ti árvereztetek agyon* engemet.“

Tudom, hogy az e pont alá foglalt elv a nyelvérzék bántja némileg. Megszoktuk már az összetett ige előtagjának ide s tova ugrását. Ámde itt a nyelvöszttönnel figyelemre méltó szóelemzési és származtatási törvény áll szemben, mely épen nem ellenkezik a szórenddel; sőt inkább karöltve jár vele; mert a szórend egyaránt kiterjed az összetételi előtag helyben maradása, mint különválása kérdéseire.

A nyelvérzék is gyakran tévutra vezet. Nem vonakodom kimondani, hogy eleinte a *táviratoz*, *egyensúlyoz*, *központosít* szokat akaratlanul is imígy készíttem ejteni beszéd közben: „Minek *iratozzak* *táv* . . ?” „Nem *súlyozhatjuk* *egyen* . . .” Ne *pontosítsuk* *köz* . . .

Erősen hiszem, hogy a főlebb elsorolt igék nem összetételek, következhetsésképen nem követik a nyomatatos szórendet.

3-dik vezérelv.

Azonegy magyar szó nem felelhet meg az idegen szó minden értelmének. A szóalkotás szolgai utánzássá fajul, mihelyt az idegen szót, azonegy magyar szóval, a fordulatok — idiotismusok — sikamlós terére követi.

Ez elv mellőzésének eredménye nem annyira hibás szók alkotása, mint inkább az idegen szók egyszerű átvétele. Az ilyen idegen kifejezés, — idiotismusainak egyazon magyar szóval célbavett visszatükrözése csakhamar sikertelen munkának tűnvén föl, — mintegy önként kínálkozik az utánzó-nak, s fölmenti őt a további kutatás fáradalmai alól.

Természetes dolog, hogy az egyszer ide átültetett szóval átszívárog idiotismusainak is egy része, s háttérbe szorítja az ezek értelmének megfelelő magyar szokat. Tanúsítja ezt az értekezésem bevezetésében elsorolt latin és francia szók többé-kevésbé eltorzított alakjainak különböző értelemben szereplése.

Visszatérek ezek némelyikére, és kiküszöbölésük eszközlése céljából egyúttal magyar szokat bátorodom ajánlani, a melyek részben már a szótárakba is iktatvák, de még

eddig el nem keltek; részben közkeletű, de más értelemben használt szók. Új szó alig van köztök.

Az átvett idegen szók mutatóványai:

Géne (szorosan véve: *torture*) *geníroz*, *genírozza* magát. Mindegyiknek mintegy tizenöt magyar szó felel meg. Ezek egy része lassan-lassan háttérbe szorúl az idegen szólások utánzásában. Avagy nem mondják-e sokan:

E szónok alig tud beszélni a *gene-től*; e helyett: az *elfogódástól*. Tarka nyakkendő nagyon *geníroz* engem; e h. nagyon *bánt*. A tegnapi eset *genírozza* őt; e h. A tegnapi esetet *bánja*, *restelli*. Még ez is *geníroz* téged? e h. Még ez is *bánt*, *haborít*, *nyom*, *nyomaszt*, *nyugtalanít*, *zavar*? *Genírozva* van a kis leány; e h. *pirong*, *pironkodik*. Nem *genírozta* magát szemembe mondani, hogy stb.; e h. Nem *átallotta* szemembe mondani stb. Ne *genírozza* magát, hanem egyik kedve szerint; e h. Ne szégyenkedjék, hanem stb. A rím gyakran *genírozza* a költőt; e h. *alkalmatlan* a költőnek. Ez *genant* dolog; e h. *alkalmatlan* dolog; stb. stb.

Még több példaidézés, ha az értekezés keretébe férne, kézzelfoghatóvá tenné, hogy nincs a kellemetlen, vagy kínos érzetnek az a neme és foka, a melyet egy-egy magyar szó ne képviselne. De minthogy az erkölcsileg kínos érzetnek egy különös nemét a részünkről felkarolt *géné*r különösen és részletesen fejezi ki, ennek szabatos visszatükrözése, — csekély számra rugó szólásokban, — most már nálunk is külön szót igényel.

A Nagy Szótárban *feszkedik* igével találkozunk, mely az *il se géne* értelmének igyekszik megfelelni. Ballagi régibb szótárában *feszeleg*, *feszeng*, *feszereg* és *feszkedik* igék találhatók ugyan-e jelentéssel. De már új szótára csak a *feszkedik*-nek hagyja meg ez értelmet; a melyet az, nézetem szerint, ki nem fejez; sőt, nem is említve tetszetlen alakját, a *feszkeskedik*, *legénykedik* értelmét tukmálja az, emberre; míg másfelől a *feszeleg* egyik értelme a M. T. Társaság által kiadott tájszótár szerint is azonosnak mondható az „*il se géne*” jelentéssel; mert am. *maradhatatlankodik*. (Balatonmelléki szó.) Szeged vidékén azt jelenti ugyan, hogy: *csapodár mozdulatokat tesz*; de már Pápa vidékén ismét:

könnyörgő tekintettel hizeleg, nem bátorkodván a kérelmet előadni.

Feszeleg tehát megfelelne a célnak. Ha mégis az azonos jelentésű *feszeng* igének adok elsőbbséget, az e szó ritkább használatának tulajdonítandó, mely, e szerint, szabadabb tért nyit a választásnak. *Feszeng* a *szorong*-nak enyhébb értelmű társa. Megengedem ugyan, hogy a nép nyelvén ez is itt-ott am. *feszekedik*; de ez nem lehet akadály. *Feszt* is ugyanazt jelenti némely vidéken. Ajánlottom származékai: *feszengő*, *feszengős*, *feszengés* és — a *szorongat* hasonlatára — *feszenget*, *feszengető*. Változata — a *szoronkodik* módja szerint — *feszenkedik*.

Ide iktatom a Jósika-gyártotta *feszély*, *feszélyez*, *feszélyes* szokat is, a melyek, szerintem, helyes alkotásuak. *Feszély* am. az ember egész valóját zsibbasztó *fesz* érzete. A *fesz* ezen családja, mely, mint látjuk, névszón alapúl, bizonyos határig párhuzamosan haladhat a másikkal; sőt szükség esetében ki is egészítheti; de kizárólag nem foglalhatja el a tért; mert *feszély*-ből bajosan alakulhatna kifogástalan önható, vagy belszenvedő ige. Annyi bizonyos, hogy *feszély* képzés és hangrokonság tekintetében közelebb áll a *feszegl*, mint a *feszeng* szóhoz.

Egyazon családnak több ágát mutattam be; s nem ok nélkül; mert itt nem e gy puszta szó, hanem egész szóláskör forog kérdésben. Ilyenkor szükséges, hogy a szóláskörnek minden egyes tagja, — ha szabad így szólnom, — a közönség „nyelve ügyébe” essék.

Példák: „Kérem, ne *feszengjen*, tegyen úgy mintha otthon volna.” „Nem szeretem, ha vendégeim *feszengenek*.” „Kellemetlen érzés a *feszengés*.” „Ez asszonyt *feszengeti* valami.” „Egész külseje, magatartása *feszengős*.” „A *feszély* megfosztotta őt szokott élczétől.” „*Feszélyes* helyzetben vagyok.” „E kérdésben a szónok *feszélyezve* van.” „*Feszegl*, *feszenkedik* ez a leány.”

Engagiroz. Már így is kezdik írni: *angazsíroz*. Elsoroljam-e a sok mondatot, a melyben e torzalakot szükség nélkül használják? A tánczteremben: „*Engagirozva* vagyok;” e h. „*Le* vagyok *foglalva*.” A pártok mezején: „*Siessünk*,

különben *engagirozzák* az embereket;“ e h. *lefoglalják* stb. Más alkalommal ismét: „Becsületemmel vagyok *engagirozva* benne,“ e h. „Becsületem *forog fenn*;“ vagy: „Ez becsületben *járó* dolog.“ „A minister Péter mellett *engagirozta* magát;“ e h. „*kötelezkedett*.“ „Rút dologba *engagirozták*;“ e h. *keverték, bonyolították*; vagy a régi *bekötelez* igével: „Rút dologba *kötelezték* bele.“

Uj szót legfőlebb olyan szólások igényelhetnének, a melyekben az *engager*, és *engagement* szóknak a *kötelez*-től, és *kötelezettség*-től némileg eltérő értelmök van. E célnak, — miután *kötemény, kötmény, kötvény* ma már a *kötelezvény* szóval azonosultak, — megfelelne: *kötély* (Szalay Á. gyűjteményében am. *kötelesség*) és *kötélyez*. A némelyektől használt *kötelem*, a *jogi kötelezettség, juridica obligatio* értelmét fejezhetné ki; pl. „Felelj meg *kötelmeidnek*.“

Az értekezésem 1-ső vezérelvében említett *kötély* és *kötelem* tehát az itt kijelelt módon szerepelhetnének. Igaz, hogy *kötély* a *kötél*re emlékeztet; de ennek utóbbi szó az oka; miért nem maradt meg, a mint illetet volna, *kötélnek*? Egyébiránt *kötél* is gyöngédebb jelentésű, midőn a *költők*, pl. a házasság *rózsakötéléről* zengenek. — Példák: „Sokféle *kötélyeim* gátolnak abban, hogy uj vállalatba bocsátkozzam.“ „Ez ügyben *kötélyezve* vagyok; nem csatlakozhatom már hozzátok.“ „Szép szóval sikerült öt forma szerint *kötélyeznünk* az ügy mellett.“

*Desavoué*roz, *desavouál, desaveu*. A *désavouer*-t a magyar igék jókora csoportja képviseli; pl. Vous l'avez dit; vous n'oseriez le *désavouer* (*tagadni, eltagadni*). Il *désavoue* hautement les opinions, qu'on lui prête. (*tagadja, megtagadja*.) Lui même *désavoua* les doctrines, qu'il avait professées jusqu' alors, (*visszavonta*; régiesen: *visszatagadta*. Kresznerics.) Des principes, que la morale *désavoue*. (*roszall, elítél, kárhoztat, helytelenít*.) *Désavouer* les paroles, la conduite d' un ambassadeur etc. (*megtagadni*.) Végül: *Désavouer* quelqu' un, p. e. un ambassadeur etc. (ugyancsak: *megtagadni*.)

Utóbbi szóláskör hézagossnak látszott nekem a magyar igék körében; a miért is *tagadalom*, vagy *tagadmány* nevek alapján *tagadalmaz*, vagy *tagadmányoz* igékkel kívántam

betölteni a képzelt hézagot. De egy tisztelt tagtársamtól figyelmeztetve, csakhamar meggyőződtem, hogy ez esetben is *megtagad* teljesen megfelel a czélnek.

Megfelel; mert bizonyos fokig terjedő önkény nélkül úgysem fejezhetjük ki a *désavouer* értelmét, mely am. „Tagadom, hogy az illető egyén az én nézetemmel, vagy akaratommal egyezőleg, vagy tőlem nyert megbízás stb. folytán nyilatkozott, vagy cselekedett volna;” — e jelentést pedig a már meglevő, és egyszerű *megtagad* sem fejezi ki önkényesebb értelmezéssel, mint a minőt bármely új szó is szükségképen igénylene.

Példák: A kormány *megtagadta* követét a kártalanítás kérdésében. Főnökömet csak nem *tagadom meg*. Ezt ne mondd; mert legott *megtagadlak*. Ez ünnepélyes *megtagadás* a követtel szemben. Ez *megtagadása* eddig vallott elveidnek.

Látjuk e szerint, hogy a *megtagad* bizonyos határig csakugyan követi a francia igét a szófordulatok mezejére; és látjuk egyúttal azt is, hogy e határon túl más magyar igék közt oszlik el a francia szófordulatok kifejezésének szerepe.

Constatiroz, constatdl. Ennek sem kell új szó; mert egymástól némileg különböző jelentéseinek több magyar ige felel meg; jelesül a kevésbé használt *bizonyol*, — a *bizonylat* törzse, s a szintén parlagon heverő *bizonyosít*, továbbá *megrösít*, *hitelesít* stb.

Példák: *Bizonyoljuk*, vagy *bizonyosítsuk* az esetet mielőtt tovább intézkednénk. „*Bizonyosítom* (*bizonyosságra emelem*) a tényt.” „A vizsgálatnak minden egyes mozzanata *bizonyosítja*, hogy . . .” „A szerződésen tett módosításokat a bíró közbenjárása *erösíti meg*.” „Ezt a szolgabíró láttamozása *hitelesíti*.” „*Állapítsuk meg* a tényeket, a helyzetet.” Utóbbi ige, nézetem szerint, oda való, a hol az ügy valódiságát vagy éppen nem, vagy alig vonják kétségbe.

A *constatirozott, constatált* részesülőknek magyarra fordítása az előadottakból önként foly; pl. Ez *bizonyosított tény*. „A már *megbizonyolt* hír elutazásra készlet.” „Én csak *megállapított* tényekre hivatkoztam.”

Kérdem e szerint: Mire valók az olyan szólások mint : „Ezek *constatírozott*, vagy (kegyelemből csak magyar képzővel) *constatált* tények.“ „Ez még nincs *constatálva*“ stb.

Az idegen igék sorát a következőkkel zárom be: *Fixíroz*, e helyett: *megállapít*, *megállít*, *szegez*; pl. *Rám szegezte* szemeit. *Sortíroz* e helyett: *nemez*, illetőleg *fajoz*. Amattól *nemz*, emettől pedig *faiz* (faizás, *lignatio*) és *fajzik* szabatosan különböznek. *Précizíroz* e h. *szabatosít*, *szabatoz*.

Discretio, *Diskrét*. E szók ilyen forma szólásokat szolgáltatnak: „Nem akarok a hatalom *discretiójától* függeni;“ e h. „a hatalom *kényétől*.“ (*Arbitrium*.) „*Discretiódra* bízom az ügyet;“ e h. „*méltalmadra* bízom.“ „Ő igen *diskrét* ember;“ e h. „*méltalmas* ember.“ „Neki *discretionárius* hatalma van;“ e h. „*kényhatalma* van.“ — E szólás „kegyelemre adni magát“ (se rendre a *discretion*) ellentállott az idegennek.

A barbár latinságu *discretio* (helyesen: *modestia*, *temperantia*) tágabb értelmének azon árnyalatát, melyet e szónak ma tulajdonítunk, kifejezi az újabb alkotásu *kimély* is (a *kimélés*-nek egyik árnyalata) mely is am. *gyöngéd bánásmód*, *méltányos hallgatás*, *szerény igények tétele*. Újabb szótáraink bevették. Származékai: *kimélyes*, *kimélytelen*.

Blasé; magyarul: *blázírt*, vagy *blazírozott*; másképp *lelkileg fásult* is. Megállhatna magában is így: *A fásult*; de szorosán véve még sem felel meg a céltnak; mert: *Un homme blasé* am. bármilyen élvék mértéktelen használata folytán elfásult, eltompult ember.

Vörösmartynak e két versében:

„S te elnyomott szó, hagyd el börtönöd,
Törj át a fásult nemzedék szívéén“

a nemzedék érzéketlensége nem olyan, a melyet a gyönyörök tulságos élvezete szült volna.

Az ilyen, akár testi, akár lelki állapotnak *unott*, vagy *élv-únt*, *élvezet-únt* felelne meg. Az összetétel szabályos, az *életúnt*, *kárvallott*, *csatavesztett* hasonlatára. Ennek révén

lehet: *kéjűnt, gyönyörűnt, borűnt, tánczűnt, zeneűnt, színházűnt* stb.

Humor. E szót nem vádolhatom arról, hogy az idiotismusok terére ragadott volna minket. Csak azért léptetem föl, mert van a szótárakba törvényesen beczikkelyezett magyar szó, — *nedély*, mely a meglehetősen inyükre eső *húmor*-ral eddigelé hasztalan versenyzett. Képzése türhető; a latinból fordítás fölötte hű, tehát anyagias; de a szó, egészben véve, nem roszabb magánál az eredetnél; és ez elég arra, hogy a fordítmányt már „a priori“ el ne ítéljük.

A mai *humor* értelme, a régiek felfogása szerint: „*Hilaritas, festivitas*; pl. *scriptor festivus*; *hilaritate perspergere orationem* stb.; most azonban (N. Szótár) „enyelgő, derült, azonban mégis némi komolysággal vegyült szellemi állapot stb.“ A *humor* alkatrészei e szerint: egy kis adag komolyság, és nagy adag vidorság; e vegyület alapföltétele pedig, mint látjuk, gyógytani, vagyis: a z e m b e r i t e s t n e k b e l s ő n y i r k o s s á g a. E szót tehát az orvosoknak köszönjük.

Megvallom, hogy mielőtt e szó eredetét fürkésztem, a *humor*-on kizárólag a *kedély*, vagy az elme üdeségét értettem; nem is álmodván arról, hogy ez üdeséget, szükség esetében, orvosi *recipe* is eszközölheti. Még kevésbbé hittem azt, hogy az illető szó van hivatva kifejezést adni e gyógytani jelenségnek. De minthogy a dolog már egyszer úgy van, a mint van, és — a mi szintén figyelembe veendő, — a főlebb ecsetelt *komoly-vidámságot* különben is bajos egy türhető szóval adni vissza, megnyugszom egyelőre a *nedély* szóban, mely legalább is oly jó, mint a *húmor*.

Befejezem értekezésemet, mely föltett szándékom ellenére lett ily terjedelmessé. Majd úgy jártam a vizsgálat alá vett szók bírálgatásával, mint ama szellemidéző, a ki azután nem birt az összecsedült szellemekkel.

Részletesen tárgyalt három főelvbe foglaltam össze mindazt, a mit a szóalkotásról előadni szükségesnek tartottam; oda törekedvén, hogy a Quintilian-tól „*aliqua nescire*“ szókkal kijelölt határvonalon se innen ne maradjak, se túl ne lépjek.

Sikerült-e ez? Magam el nem határozhatom, hanem tisztelt nyelvésztársaim ítéletére bízom; — a tisztelt Osztálynak pedig kegyes figyelméért, a melylyel multkor félbeszakadt előadásom folytatását megengedni méltóztatott, legforróbb köszönetemet nyilvánítom.

X. Szám: A Philosophiai Módszerek akadályairól, II. közl. Horváth Cyrilltől. 1868. 22 l.	15 kr.
XI. Szám: Módszer és némi alkalmazásai, III. ért. Brassai Sámuelről. 1869. 36 l.	25 kr.

III. A Törvénytudományi Osztály köréből:

I. Szám: Az Uzsoratórvényekről, Szinovácz Györgytől. 1867. 17 l.	12 kr.
II. Szám: A magyar Mezőgazdaság, Keleti Károlytól. 1867. 19 l.	12 kr.
III. Szám: A nemzetek szellemi élete a párizsi világkiállításon, Konek Sándortól. 1867. 42 l.	30 kr.
IV. Szám: A magyar korona országainak legújabb népesedési mozgalmai. Székfogl. Konek Sándortól. 1868. 52 l.	35 kr.
V. Szám: Jogtudomány és Nemzetgazdaságtan. Kautz Gyulától. 1868. 38 l.	25 kr.
VI. Szám: A Statistika hivatalos és tudományos művelése, Keleti Károlytól. 1868. 41 l.	30 kr.
VII. Szám: A Római Jog sa az ujabbkori Jogfejlődés, Pulszky Ágosttól. 1869. 27 l.	20 kr.
VIII. Szám: Gaius, Rentmeister Antaltól. 1869. 4 l. kőrajzzal, 116 l.	70 kr.
IX. Szám: Zádor György emlékezete, Tóth Lőrincztől. 1869. 26 l. .	25 kr.
X. Szám: A Törvénykezés reformjai, Ökröss Bálinttól. 1869. 18 l. .	25 kr.
XI. Szám: A Biró-ági szervezet, különösen a bíróságok megalakulása. Székfoglaló Baintner Jánostól. 1870. 37 l.	25 kr.

IV. A Történettudományi Osztály köréből:

I. Szám: Hazánk Közlekedési Eszközeiről. Székfogl. Hunfalvy Jánostól. 1867. 55 l.	35 kr.
II. Szám: A perdöntő Bajvívások története Magyarországon, Pesti Frigyesről. 1867. 191 l.	1 fr 30 kr.
III. Szám: Dunántúli Levéltárak ismertetése, különös tekintettel II. Rákóczi Ferencz korára, Thaly Kálmántól. 1837. 46 l.	30 kr.
IV. Szám: A magyar Birodalom nemzetiségei, és ezek száma vármegyék és járások szerint, Fényes Elektől. 1867. 77 l.	50 kr.
V. Szám: Egy lap Erdély legújabb történelméből. Emlékbeszéd Tunyogi Csapó József felett, az 1834-ki országgyűlés, s azt megelőzőtt egyházi s politikai mozgalmak rajzával, Szilágyi Ferencztől. 1867. 163 l.	90 kr.
VI. Szám: Bethlen Gábor Fejedeleml trónfoglalása, Szilágyi Sándortól. 1867. 74 l.	45 kr.
VII. Szám: A temesi bánság elnevezésének jogosulatlansága, Pesti Frigyesről. 1868. 38 l.	30 kr.
VIII. Szám: Babylonia és Assyria őskori történelmének hitelessége, Ribáry Ferencztől. 1869. 51 l.	30 kr.
IX. Szám: Ráth Károly emlékezete, Rómer Flóristól. 1869. 25 l. . .	20 kr.
X. Szám: II. Endre szabadságlevelei, Knauz Nándortól. 1869. 79 l. .	50 kr.
XI. Szám: Rendi országgyűléseink jellemzéséhez, Salamon Ferencztől. 1869. 36 l.	20 kr.
XII. Szám: Zilah történelméből. Szilágyi Ferencztől. 1870. 136 l. .	85 kr.

V. A Matematikai Osztály köréből :

I. Szám : A Matematikai Hőelmélet egyenleteinek általános alakjáról. Székfogl. Szily Kálmántól. 1867. 20 l.	51 kr.
II. Szám : A Pólus és a Polárok. A viszonyos Polárok elve. Hunyady Jenőtől. 1867. 30 l.	30 kr.
III. Szám : Biztosítási Kölesön, új biztosítási nem, Vész János Ármintől. 1868. 20 l.	30 kr.
IV. Szám : A Schwerdt-féle Comparator módosított alkalmazása. Kruspér Istvántól. 1869. 15 l.	15
V. Szám : Legrövidebb távolok a körkúpon. Vész J. Armintől. 1869. 19 l. és 4 röirátú tábla	20

VI. A Természettudományi Osztály köréből :

I. Szám : Az Ozon képződéséről gyors égéseknél. — A Polhorai sósforrás vegyelemzése, Than Károlytól. 1867. 15 l.	12
II. Szám : A Közép Idegrendszer szürke állományának és egyes idegyökök eredeteinek tájviszonyai, Székfogl. Lenhossék Józseftől. 1867. 12 lap.	12
III. Szám : Az állattenyésztés fontossága s jelenlegi állása Magyarországon. Székfoglaló Zámál Vilmostól. 1867. 46 l.	30
IV. Szám : Két új Szemmérszeti mód, 10 ábrával, Jendrassik Jenő-től. 1867. 49 l.	70
V. Szám : A Magneticus Lehajlás megméréséről. 13 ábrával. Székfogl. Schenzl Guidótól. 1867. 26 l.	30
VI. Szám : A Gázok összenyomhatóságáról, Akin Károlytól. 1867. 7 l.	10
VII. Szám : A Szénéleg-kénegről, Than Károlytól. 1867. 12 l.	10
VIII. Szám : Két új kénsavas kali-kadmium kettössónak jegeczalakjairól. 7 ábrával. Krenner József Sándortól. 1867. 7 l.	12
IX. Szám : Adatok a Hagymáz oltanához, Rózsay Józseftől. 1868. 28 lap	20
X. Szám : Faraday Miklós, Akin Károlytól. 1863. 16 l.	10
XI. Szám : Jelentés a London és Berlinből az akadémiának küldött meteórokról, Szabó Józseftől. 1863. 10 l.	10
XII. Szám : A magyarországi Egyenesrőpüek magánrajza. 7 táblával. Székfogl. Frivaldszky Jánostól. 1868. 210 l.	1 frt 5
XIII. Szám : A féloldali ideges főfájás (migraine), Dr. Frommhold Károlytól. 1868. 12 l.	10
XIV. Szám : A Harkányi Kénés Hévíz vegyi elemzése, Than Károlytól. 1869. Egy fametszettel. 31 l.	20
XV. Szám : A Szulinyi Ásványvíz vegyelemzése, Lengyel Bélától. 1869. 18 l.	1
XVI. Szám : A Testegyenészet újabb haladása s tudományos állása napjainkban, három kiválóbb köresettel fölvilágosítva. Székfoglaló Batizfalvy Sámuel-től. 1869. 22 l. 9 fametszetű ábrával	2
XVII. Szám : A Góreső alkalmazása a közettanban. 1870. 40 l. és két körarjos tábla	3
XVIII. Szám : Adatok a járványok oki viszonyaihoz. Rózsay Józseftől. 1870. 17 l.	1

2173
. J63

Digitized by Google

